

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAĞATI BİLİM DALI

**AFGANİSTAN'IN FARYAB İLİ ÖRNEĞİNDE KLASİK İSLAMÎ
MEDRESELER VE ARAPÇA EĞİTİMİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Mohammad Aasef ESMAİL

Danışman:

Doç. Dr. Şener ŞAHİN

BURSA 2019

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAĞATI BİLİM DALI

AFGANİSTAN'IN FARYAB İLİ ÖRNEĞİNDE KLASİK İSLAMÎ
MEDRESELER VE ARAPÇA EĞİTİMİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Mohammad Aasef ESMAİL

Danışman:

Doç. Dr. Şener ŞAHİN

BURSA 2019

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belağatı'nda 701523058 numaralı Mohammad Aassef ESMAIL'in hazırladığı "Afganistan'ın Faryab İli Örneğinde Klasik İslamî Medreseler ve Arapça Eğitimi" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 29.08.2019 günü 13:00 - 14:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının Başarılı (başarılı/başarısız) olduğuna Oybirliği (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Doç Dr. Şener ŞAHİN

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Hüseyin GÜNDAY

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YILMAZ

Çanakkale 18 Mart Üniversitesi

Tarih

29.08.2019.....

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 21/08/2019

Tez Başlığı / Konusu: **Afganistan'ın Faryab İli Örneğinde Klasik İslamî Medreseler ve Arapça Eğitimi**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam **95** sayfalık kısmına ilişkin, //2019 tarihinde şahsım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % **14**' tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları dâhil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
22/08/2019

Adı Soyadı: Mohammad Aassef ESMAİL

Öğrenci No: 701523058

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı: Arap Dili ve Belağatı

Statüsü: Yüksek Lisans

Danışman

Doç. Dr. Şener ŞAHİN

Tarih: 22/08/2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Afganistan’ın Faryab İli Örneğinde Klasik İslamî Medreseler ve Arapça Eğitimi**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza
22/08/2019

Adı Soyadı : Mohammad Aassef ESMAIL

Öğrenci No : 701 523 058

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Programı : Arap Dili ve Belağatı

Statüsü : Y. Lisans Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Mohammad Aassef ESMAIL
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Bilim Dalı : Arap Dili ve Belağatı Bilim Dalı
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : XIII + 87
Mezuniyet Tarihi :/..../2019
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Şener ŞAHİN

AFGANİSTAN'IN FARYAB İLİ ÖRNEĞİNDE KLASİK İSLAMÎ MEDRESELER VE ARAPÇA EĞİTİMİ

Afganistan İslâm cumhuriyetinin maarif tarihine baktığımızda bu ülkede çeşitli eğitim öğretim kurumlarının olduğunu görürüz. Bu eğitim kurumlarının en önemlilerinden biri de tarihi İslamiyet'in ilk yıllarına dayanan medreselerdir.

Bu araştırma, özü ve amacı itibariyle Afganistan'ın Faryab ilinde bugüne kadar eğitim faaliyetlerini devam ettiren klasik İslâmî medreseleri, bu medreselerde okutulan İslâmî ilimleri ve Arapçayı konu edinmektedir. Bu çalışmanın konusu olan medreselerin tarihî ve fizikî durumları gibi hususlarla ilgili malumatlar, gözlem ve bilir kişilerle yapılan mülakatlar yoluyla elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâmî ilimler, Klasik İslâmî Medreseler, Arapça, Eğitim-öğretim, Afganistan, Ders kitapları ve müellifleri.

SUMMARY

Author Name and Surname: Mohammad Aassef ESMAİL

University: Uludag University

Institute: Institute of Social Sciences

Department: Basic Islamic Sciences

Science: Arabic Language and Rhetoric

Thesis: Master's Thesis

Number of Pages: XIII + 87

Date of graduation

Supervisor: professor associate Şener ŞAHİN

CLASSICAL ISLAMIC MEDRASES AND ARABIC EDUCATION IN AFGHANISTAN, EXAMPLE OF FARYAB PROVINCE

When we look at the educational history of the Islamic Republic of Afghanistan, we see that there are various educational institutions in the country. One of the most important of these educational institutions is the madrasa. The history of the madrasas is old as the Islamic date.

Essence and purpose of this research, focuses on classical Islamic madrasas, the Islamic sciences taught in these madrasas and Arabic, which have been continuing their educational activities in the Faryab province of Afghanistan.

Key Words: Islamic sciences, Classical Islamic Madrasas, Arabic, Education, Afghanistan, curriculum, authors.

ÖNSÖZ

Medreseler İslâm tarihinde ve İslâm Âleminde dünyanın her yerinde önemli bir konuma sahip olduğu gibi, İslâm Cumhuriyeti olan Afganistan'da da aynı öneme sahiptir. Afganistan'da Medreseler ile ilgili bugüne kadar herhangi bir bilimsel çalışma yapılmamıştır ya da en azından bilgimiz dışında kalmıştır. Afganistan'ın Faryab bölgesinde bulunan medreseler hakkında derli toplu bir çalışmaya ihtiyaç olduğuna inandığımız için bu alanda çalışma yapmayı uygun bulduk.

Bu çalışmada Afganistan'ın Kuzey bölgesinde yer alan Faryab ili, burada bulunan klasik İslami medreseler, medreselerin tarihi geçmişi, müderrisleri ile öğrencileri, bir takım sosyal faaliyetleri, bu medreselerde okutulan eserler ve müellifleri hakkında bilgi verilmiş, özellikle de Arapça eğitim öğretimi ele alınmıştır.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu, amacı, kapsam ve önemine yer verildi. Birinci bölümde Afganistan tarihi, coğrafi, ekonomik durumu, etnik ve dinî yapısı, modern eğitimin başlangıç döneminden (1868-1919) günümüze ulaşan süreci ve söz konusu süreçte İslâmî ilimler ve Arapça eğitim-öğretiminin durumu inceledi. İkinci bölümde de medreselerin tarihi, bölgedeki medreseler; eğitim metotları ve İslâmî eğitim-öğretimin yapıldığı diğer bazı mekanlar ele alındı. Üçüncü bölümde ise medreselerde okutulan ders kitapları ve müellifleri hakkında detaylı bilgiler vermeye çalışıldı. Ayrıca medreselerde yapılan bir takım sosyal faaliyetler, mezuniyet törenleri ve mezunlarının istihdam alanları gibi konulara da değinildi.

Bu vesileyle çalışmamın sonlandırılmasında katkılarını esirgemeyen danışman hocam değerli Doç. Dr. Şener ŞAHİN'e, eğitim hayatım boyunca her zaman yanımda olan aileme ve Afganistan'daki medrese hocalarıma çok teşekkür ediyorum.

Mohammad Aassef Esmail

Bursa- 2019

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
SUMMARY	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ SÜREÇ İÇERİSİNDE AFGANİSTAN, İSLÂMİN YAYILIŞI, İSLÂMÎ İLİMLERİN ÖĞRETİMİ VE ARAPÇA

(A.) Afganistan'a Kısa Bir Bakış	2
(1.) Tarihi Durum	2
(2.) Coğrafi Durum.....	7
(3.) Ekonomik Durum	8
(4.) Etnik ve Dinî Yapı	9
(B.) Bölgenin Müslümanlaşması	9
(C.) İslâmî İlimlerin Öğretimi Ve Arapça	11
(1.) Modern Eğitim Dönemine Kadar İslâmî İlimler ve Arapça Öğretimi.....	11
(2.) Modern Eğitim Döneminde İslami İlimler ve Arapça Öğretimi (1868-1919).....	12
(3.) Bağımsızlıktan Demokratik Cumhuriyete Kadar İslami İlimler ve Arapça Öğretimi (1919-1978).....	15
(4.) Demokratik Cumhuriyet Dönemi'nde İslâmî İlimler ve Arapça Öğretimi (1978-1992).....	19
(5.) Mücahitler Dönemi'nde İslâmî İlimler ve Arapça Öğretimi (1992-1996)	21
(6.) Taliban Dönemi'nde İslâmî İlimler ve Arapça Öğretimi (1996-2001).....	22
(7.) Taliban Dönemi'nden Günümüze Kadar İslâmî İlimler ve Arapça Öğretimi	23

İKİNCİ BÖLÜM

EĞİTİM-ÖĞRETİM YAPILAN MEDRESELER

VE DİĞER MEKANLAR	24
(A.) Medreseler	24
(1.) Tarihi.....	24
(2.) Genel Durum.....	25
(3.) İdarî Yapısı	26
(B.) Günümüzde Faaliyet Gösteren Medreseler.....	27
(1.) Hz. Baba Veli Medresesi	27
(2.) Hâlid b. Velîd Medresesi	28

(3.) Sa'd b. Ebi Vakkâs Medresesi	29
(4.) Şemsu'l-Ulûm Medresesi	30
(5.) Muhammediye Medresesi.....	31
(6.) İmam Müslim Medresesi	31
(7.) Dâru'l-ulûm Namazgâh Medresesi	31
(8.) Bağbostan Körbaylar Medresesi.....	32
(9.) Başler (Beşler) Medresesi.....	32
(C.) Medreselerde Hoca Ve Öğrenciler İçin Kullanılan Ünvanlar.....	33
(1.) Ser müderris.....	33
(2.) Müderris.....	33
(3.) Mevlevi	33
(4.) Molla.....	33
(5.) Kâribaşı.....	33
(6.) Kâri	34
(D.) Medreselerdeki Eğitim-Öğretim Yöntemleri.....	34
(1.) Takrîr	34
(2.) Ezber (Yâd).....	34
(3.) Tekrar.....	35
(4.) Mütalaa	36
(5.) İmlâ	37
(6.) Soru-Cevap	38
(7.) Müzakere	39
(E.) Medreseler Hâricinde Eğitim-Öğretim Yapılan Diğer Mekanlar.....	39
(1.) Mescidler	39
(2.) Hanegi Molla (Ders Okutulan Özel Evler)	41
(3.) Aile	42

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEDRESELERDE İSLÂMÎ İLİMLERİN ÖĞRETİMİ VE ARAPÇA

(A.) Medreselerde Okutulan Ders Kitapları ve Müellifleri.....	43
(1.) Bidân.....	43
(2.) İzzî	43
(2.1.) Müellifi: İzzuddîn ez-Zencânî	44
(3.) el-Avâmilu'l-Mi'e.....	44
(3.1.) Müellifi: Abdulkâhir el-Curcânî	45
(4.) Hidâyetu'n-nahv	45
(4.1.) Müellifi: Ebû Hayyân el-Endelûsî.....	46
(5.) Nûru'l-îzâh ve Necâtu'l-ervâh	47
(5.1.) Müellifi: Şürûnbülâlî.....	47
(6.) Merahu'l-ervâh	48
(7.) İsâgûcî.....	48
(7.1.) Müellifi: Esîruddîn el-Ebherî.....	49

(8.) el-Kâfiye	50
(8.1.) Müellifi: İbnu'l-Hâcib.....	51
(9.) Fethu'l-Kadîr	52
(9.1.) Müellifi: İbnu'l-Hümâm.....	53
(10.) el-Fevâididu'd-Diyâiyye (Molla Câmî).....	54
(10.1.) Müellifi: Abdurrahman Câmî	55
(11.) Şerhu'l-vikâye.....	56
(11.1.) Müellifi: Ubeydullah b. Mesûd Sadruşşerîâ	57
(12.) Usûlu'ş-şâî.....	58
(12.1.) Müellifi: Ebû Ali eş-Şâî	58
(13.) el-Hidâye.....	59
(13.1.) Müellifi: Merginânî.....	60
(14.) Celâleyn Tefsiri.....	61
(14.1.) Müellifi: es-Süyûtî.....	62
(14.2.) Müellifi: el-Mahallî.....	64
(15.) Muhtasaru'l-meânî.....	65
(16.) Mutavvel	65
(15/16.1.) Müellifi: et-Taftâzânî	66
(17.) Müsellemü's-sübût	67
(17.1.) Müellifi: el-Bihârî	68
(18.) Telhîsü'l-miftah	68
(18.1.) Müellifi: Hatib el-Kazvînî	70
(19.) Reddu'l-muhtâr	71
(19.1.) Müellifi: İbn Âbidin.....	71
(20.) Envâru't-Tenzîl ve Esrârut'-Te'vîl (Beydâvî Tefsiri)	72
(20.1.) Müellifi: Beydâvî.....	73
(B.) Medreselerde Eğitim Süresi, Mezuniyet Töreni, Sosyal Hayat, Finans	
Kaynakları ve Mezunların İstihdam Alanları.....	75
(1.) Medreselerde Eğitim-Öğretim Süresi	75
(2.) Medreselerin Finans Kaynakları	75
(3.) Medreselerde Sosyal Hayat	76
(4.) Medreselerde Destârbendi (Sarık Sarma) Mezuniyet Törenleri.....	77
(5.) Medrese Mezunlarının İstihdam Alanları	78
SONUÇ.....	79
KAYNAKÇA	80

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
yy.	: Yayın yeri yok
yay.	: Yayınevi
trc.	: Tercüme eden
bkz.	: Bakınız
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
H.z.	: Hazret
M.	: Miladi
H.	: Hicrî
M.Ö	: Milattan önce
M.S	: Milattan sonra
C.	: Cilt
b.	: Bin
ev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi

GİRİŞ

Günümüz nüfusunun %99'unun Müslüman kesimden oluştuğu, İslâm coğrafyası, Asya'nın ortasında yer alan Afganistan'da İslâmî ilimlerin eğitim-öğretiminin yapıldığı mekanlar olan medreseler ve Arapça eğitimi gibi konuları Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalının ilgi alanına girdiği kanaatindeyiz.

Halk İslâm dini ile müşerref olduktan sonra doğal olarak bu dini tanıma ve tanıtmaya başlamışlardır. İnsanlar zaman içerisinde, başta medrese olmak üzere bu eğitim merkezlerinde ilim öğrenmeyi bir gelenek haline getirmişler ve bu geleneği günümüze kadar ulaştırmışlardır.

Medreseler geçmişte olduğu gibi günümüzde de İslâm bilimleri eğitimi almak isteyenler tarafından hayli rağbet görmektedir. Medreselerde temel İslâm bilimleri dışında başka ilim dallarında ders verilmemektedir. Bu sebeple ders kitaplarının dili Arapçadır. Hal böyle olunca öğrencinin, dersleri takip edebilmesi için öncelikle temel Arapçayı öğrenmesi gerekmektedir.

Afganistan gibi İslâm coğrafyasındaki medreselerin tarihi, genel yapısı, işleyişi, okutulan ders kitapları, bu kitapların müellifleri ve daha fazla konulardan haberdar olmanın pek çok yararlar getireceğini düşünüyoruz.

Araştırmamız, ağırlıklı olarak Afganistan'ın Faryab ilinde bulunan klasik İslâmî medreseleri, müellifler ile birlikte bu medreselerde okutulan ders kitapları hakkında detaylı bilgileri ve Arapça eğitim-öğretimini konu edinmektedir. Çalışmamız, tarihi içerisinde Afganistan'ın geçirdiği dönemlerde İslâmî ilimlerin eğitimi, konumuz gereği özellikle Faryab ilinde bulunan klasik İslâmî medreseler ve Arapça eğitimi hakkında bilgi sunmayı hedeflemektedir. Araştırma yapılırken Arapça, Türkçe ve Farsça kaynaklardan istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ SÜREÇ İÇERİSİNDE AFGANİSTAN, İSLÂMİN YAYILIŞI, İSLÂMÎ İLİMLERİN ÖĞRETİMİ VE ARAPÇA

A. Afganistan'a Kısa Bir Bakış

1. Tarihi Durum

Bir İslam Ülkesi olarak Afganistan'ın tarihi çok eskilere dayanmaktadır. İslâm öncesi ve sonrası birçok medeniyetlere ve kültürlere ev sahipliği yapan ülke eski kralları yeryüzünün merkezi olduğuna inandırmıştır. Hindistanlı meşhur şair Muhammed İkbâl Afganistan'ı Asya'nın kalbi olarak tanımlamıştır.¹

Coğrafi konumu bakımından önemli bir yere sahip olan Afganistan, geçmişte en güçlü devletlerin istilasına maruz kalmıştır. Afganistan'da Son 2500 yıl içerisinde başta Moğollar olmak üzere, Persler, Yunanlılar, İskitler, Partlar, Hintliler, Hunlar ve Türkler gibi farklı hanedanlıklar hüküm sürmüştür. Bu değişiklikler neticesinde Afganistan defalarca tahribe uğramıştır.

Afganistan İslâm dini ile tanıştıktan sonra uzun süre herhangi bir yabancı gücün hâkimiyeti altında kalmamıştır. M. IX yüzyılın ortalarına kadar insanların “Şah” lakabı verilen kabile reisleri tarafından yönetilmiştir.²

Afganistan'da IX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Samaniler (819-1005), Gazneliler (963-1186), Gûrlular (1000-1215), Selçuklular (1040-1157), Hârizmşâhlar (1097-1231), Timûriler (1370-1507) ve Babüriler (1526-1858) gibi birçok Müslüman Türk devletleri hükümranlık etmişlerdir.³

Afganistan, bağımsız bir ülke olarak ilk defa 1747 yılında yerli hükümdar olan Ahmed Han Abdalî ile tarihteki yerini almıştır. Ahmed Han Abdalî'ye tarihî süreç içerisinde bazı değişik lakaplar verilmiştir. Ahmed Han, Nadir Şah Avşar'ın ölümünden sonra han yerine “Şah” unvanı almıştır. Daha sonraları “İncilerin İncisi” anlamına gelen

¹ Ahmet Reşid, *Taliban, İslâm, Naft ve Bâzi-i Buzirgi Naw der Asya-i Miyana*, çev. Abdulvodud Zaferî, Kâbil: Bengâh-ı İntişârât-ı Meyvend, 2008, s. 20.

² Mehmet Saray, “Afganistan”, *DİA (I-XLIV)*, İstanbul, 1988, I, 404.

³ Said Muhammed Bâkır Misbahzâde, *Tarih-i Siyâsî Muhtaser-i Afganistan*, Meşhet, Parsiyân, 2009, s. 59; Saray, a.g.m., I, 405.

“Dürr-i Dürrân” lakabı da verilmiştir. Ahmed Han Abdalî, günümüz Afganistan nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Peştunların “Abdal” kolundan olduğu için onlara Abdalî denilmiş, daha sonraları da bunlar, “Dürr-i Dürrânî” lakabına atfen “Dürrânî” diye tanınmaya başlamış olup hâlâ varlıklarını sürdürmektedirler.⁴

Afganistan tarihinde çok önemli bir yere sahip olan ve 19 Şubat 1919’da tahta geçen Amanullah Han, krallığın ilk yılında Afganistan’ın bağımsızlığını İngilizlerden almıştır. 1927-1928 yıllarında içerisinde Türkiye, Mısır, Hindistan, İran ve bazı Avrupa ülkelerinin bulunduğu uzun bir geziye çıkan Amanullah Han, edindiği izlenimler sonucunda Afganistan’da birtakım değişiklikler yapamaya karar vermiştir. Kralın bu değişiklikleri ciddi manada halkın tepkisini çekmiş ve “Sakav Çocuğu” lakaplı Habibullah Kelekânî tarafından başlatılan ayaklanmaya sebebiyet vermiştir. Kral bu ayaklanma sonucunda tahtını kardeşi İneyetullah Han’a bırakarak Hindistan’a kaçmak zorunda kalmış, ancak isyan bastırılmayınca İneyetullah Han da üç gün sonra Hindistan’a kaçmıştır. Sakav çocuğu kısa bir süreliğine tahta çıkmışsa da karışıklıkları bastıramayınca yerine Amanullah Han ile aynı Aşirete bağlı Nadir Şah geçmiştir. 1933 yılında bir öğrenci tarafından öldürülen Nadir Şah’ın yerine 19 yaşındaki oğlu Zahir Şah tahta oturmuştur.⁵

Zahir Şah, tahta geçtikten sonra, II. Dünya savaşı örneğinde olduğu gibi Afganistan politikasını tarafsız olarak sürdürmeye karar vermiştir. Hayber Geçidi, Afganistan ile ogünlerde Hindistan’dan ayrılan Pakistan’ı karşı karşıya getirmiştir. Bu olay, Pakistan’ın İngilizlerle; Afganistan’ın da Ruslarla yakınlaşmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda İngilizler Pakistan’a ağır silah yardımı yapmaya başlamış ve bu durum, Afganistan’ı Ruslarla dostluk kurmaya mecbur etmiştir. 1954-1961 yılları arasında Afganistan ile Rusya karşılıklı ziyaretler gerçekleştirmişlerdir. Bu ziyaretler kapsamında iki ülke arasında bazı ekonomik ve kültürel anlaşmalar imzalanmıştır. O dönemde Rusların sıkı taraftarları olan Muhammed Davut Han Başbakan, Nadir Han da Dışişleri bakanı idi. Kral daha sonra bu yakınlaşmasından dolayı Muhammed Davut Han’ı görevden uzaklaştırmıştır.⁶

⁴ Clifford Louis Mary, *Serzemîn ve Merdum-i Afganistan*, çev. Murtaza Asa’dî, İntişârât-i İlmî ve Perhengî, Tahran, 1989, s. 163.

⁵ Osman Keskinoglu, *Bugünkü İslam Devletleri ve Ülkeleri*, Sebilürreşad Neşriyat, İstanbul, 1966, s. 22.

⁶ Saray, a.g.m., I, 405.

Muhammed Davut Han'ın görevden uzaklaştırılması Rusları üzmüştür. Muhammed Davut Han 1973'te Sovyetlerin desteği ile Zahir Şah'ı kan dökmeden tahttan indirip yerine geçmiştir.⁷ Bu tarihten itibaren artık Afganistan bir cumhuriyet sistemi ile yönetilecektir.

Darbe gerçekleşikten sonra Ruslar boş durmadı ve kendi ülkelerinde yetişen kadroları Afgan devletinin önemli yerlerine yerleştirmeye başladılar. Bu da ülkenin kontrolünü yavaş yavaş elle geçirmek demektir.

Sovyetlerin bu durumunu fark eden Muhammed Davut Han, birtakım tedbirler almaya başladı. Bu çerçevede dönemin önemli Marksist liderlerini, başta Nur Muhammed Terekî ve Babrak Karmel olmak üzere tutukladı. Davut Han bu tedbirleri alırken ordudaki Marksist subayları dikkate almadığı için kaybeden taraf oldu. Nitekim ordudaki Marksist subaylar Han yandaş subayları etkisiz hale getirerek emirleri altındaki askerlerle 1978'de Sarayı ele geçirdiler ve Muhammed Davut Han'ı bütün aile fertleri ile katlettiler. Ardından Davut Han'ın hapse attığı Nur Muhammed Tarakî'yi Devlet başkanı yaptılar.⁸

Nur Muhammed Tarakî, Rusların yardımı ile yapılan darbe sonucunda devletin başına gelmediğini savunsa da çok geçmeden Rus yanlısı kimseleri yönetim kadrolarına aldı. Böylece Ruslarla iş birliği içerisinde olduğunu gösterdi. Tarakî'nin, Sovyetler yanlısı bir devlet kurmaya çalışması halkın tepkisine ve silahlanıp direnişe geçmelerine sebep oldu. Bu arada 1979'da kendi taraftarları ile Tarakî'yi devirmeyi başaran Hafızullah Emin Sovyetlerin istemediği bir lider olarak Afganistan'ın o günkü Marksist rejiminin başına geçti.⁹

Sovyetler karşıtı olan Hafızullah Emin'in rejimin başına geçmesi Rusların doğrudan askerî müdahalede bulunmalarına imkân sağlamış oldu. Daha sonra Hafızullah Emin'i öldürüp yerine Babrak Karmal'ı başkanlığa getirmeleri ve Karmal'a karşı direnen muhafazakâr halkın ayaklanmalarını bastırmak bahanesi ile Ruslar bizzat

⁷ Cemilurrahman Kâmgâr, *Havâdis-i Tarihî Afganistan*, Merkez-i Neşerât-i Meyvent, Kâbil, 2000, s. 2.

⁸ Saray, a.g.m., I, 407; Louis .a.g.e., s. 247.

⁹ Louis, a.g.e., s. 248; Misbahzâde, a.g.e., ss. 246-49.

Afganistan'ın içine girdi. Böylece Sovyet ordusu 1979'da Afganistan'ı fiilen işgal etmiş oldu.¹⁰

Rusların Afganistan'ı işgal etmesi, başta Hizb-i İslamî cihat örgütü olmak üzere, benzer birçok örgütün kurulmasına sebep olmuştur. Muhafazakâr halkın ve cihat örgütlerinin direnişlerine Amerika destek vermiştir. Halkın direnişi ile başa çıkamayan Sovyetler kendi taraftarı olan Dr. Necibullah'ı 1986'da devlet başkanlığına getirdiler.¹¹

Dr. Necibullah başkanlığa gelir gelmez yaptığı ilk iş, direnen mücahit gruplara teslim ol çağırısında bulunmak oldu. Pakistan yolu ile Amerika'nın silah ve para desteğini alan mücahitler, Müslüman halkın da her türlü desteğini alarak Sovyetler ve Dr. Necibullah'a karşı direnmeye devam ettiler. Mücahitler 10 yıl kadar Sovyetlere karşı mücadele verirken, onlara ağır kayıplar verdirdiler. Başarılı olamayacaklarını anlayan ve ağır kayıplar veren Sovyetler 1989 yılında Afganistan'dan çekilmek zorunda kaldılar. Devlet başkanı Dr. Necibullah'ın da başkanlıktan çekilmesi ile Afganistan Mücahit gruplarının eline geçmiş oldu.¹²

Mücahitler kurdukları şûradan oy birliği ile çıkan karar ile Sibğatullah Müceddedî'yi 1992 yılında geçici bir süre için devlet başkanlığına getirdiler. Şûra'da alınan karar gereğince Sibğatullah Müceddedî'den bir yıl sonra Gülbeddin Hikmetyâr Başbakan, Burhaneddin Rabbanî de devlet başkanı olarak koltuğa oturacak, daha sonraki dönemlerde ise devlet başkanı seçim yolu ile belirlenecekti. Ancak bir süre sonra Afganistan halkının önüne seçimlerle gelmesi gereken mücahit başkanlar, savaşla geldiler. Çünkü aralarında yıllarca devam edecek olan anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Bunun sonucunda seçim yerine senelerce sürecek savaşlar ve iç çekişmeler başladı.¹³

Söz konusu anlaşmazlıklar neticesinde Afganistan halkının kâbusu haline gelen iç savaş başlamış oldu. Böylece Amerika, Suudi Arabistan ve Pakistan'ın ortaklaşa kurdukları Taliban hareketi ve iktidarı ortaya çıktı. Taliban örgütü, Afganistan mücahitlerinin Sovyetlere karşı verdikleri bağımsızlık mücadelesinden zaferle çıktıktan sonraki anlaşmazlıkları yüzünden çıkan iç savaş sırasında Molla Muhammed Ömer ve

¹⁰ Misbahzâde, *a.g.e.*, s. 267.

¹¹ Saray, *a.g.m.*, I, 407.

¹² Zahir Tanîn, *Afganistan der Karn-ı Bistum*, Kitabhâne-i Millî İnan, Tahran, 2004, s. 334.

¹³ Reşid, *a.g.e.*, s. 64.

birkaç arkadaşları tarafından Afganistan'ın Maivand bölgesinde bulunan köyünde kuruldu.

Molla Ömer, Taliban örgütünü kurduğunda sayıları otuz kişiden ibaretti ve iki kişiye bir silah düşüyordu. Molla Ömer adamları ile birlikte Ekim 1994 yılında Pakistan'ın sınırlarına yakın bir bölge olan Sepin Boldak'ta bulunan Hizb-i İslamî'nin üssüne saldırdıklarında sayıları iki yüzü buluyordu. İki ay sonra bunların sayısı on iki bin kişiye ulaştı. 26 Eylül 1996'da Kabili ele geçiren, kendisine arkadaşları tarafından cihadın lideri Afganistan'ın tek emir'i, Emîrul-Müminin gibi lakaplar verilen Molla Ömer ve arkadaşları kurdukları rejimin sâf İslamî bir rejim olduğunu iddia ediyorlardı. "Boş, Anlamsız" gördükleri ne varsa yasakladılar. "Boş Anlamsız" gördükleri şeylerden bazıları: Müzik, sinema, televizyon, kadın erkek bir arada bulunması, düğündeki eğlenceler, yeni yıl kutlamaları, hatta çocuk oyuncaklarını bile yasakladılar. Taliban Afganistan'ın %90'ına hâkim olmuştu. Ülkenin kuzey bölgesinde onlara karşı savaşan Kuzey ittifakı denilen muhalefetin içinden etnik bir grup bulunmaktaydı.¹⁴

Taliban Afganistan'da bazı bölgelerde beş yıl bazı bölgelerde de iki yıllık, üç yıllık olmak üzere toplamda yedi yıl hüküm sürmüştür. Bu yedi yıllık yönetim sürecinde Afganistan halkı birçok zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Açlık, sağlık sorunları, temel insan hak ve özgürlükleri, göç etmeye mecbur edilmeleri gibi daha birçok zorluklara göğüs germişlerdir. İnsanlar bitmek bilmeyen savaş yüzünden öz topraklarını terk edip güvenli komşu ülkelere sığınmak durumunda kalmışlardır.¹⁵

Daha sonra Amerika, Usame b. Ladin'in sorumluluğu altında yapıldığı söylenen 11 Eylül 2001 terör olayını bahane ederek Kuzey ittifakı ile iş birliği içerisinde gerçekleştirdiği operasyon neticesinde Taliban örgütünü ortadan kaldırıp Afganistan'ı işgal sürecini başlatmış oldu.¹⁶

Afganistan'da yeni bir hükümet oluşturmak için 5 Aralık 2001'de muhalif gruplar Almanya'nın Bonn şehrinde toplanıp Hamit Karzai'yi geçici olarak devletin başına getirdiler. Ardından Uluslararası Güvenlik Destek Gücü (İSAF), birleşmiş

¹⁴ Yılmaz Soyzer, *Bir ideolojinin izdüşümü Taliban*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002, s.138-41.

¹⁵ Emin Demirel, *Taliban, el-Kaide, Ladin ve Paylaşılmayan Ülke Afganistan*, IQ Kültürsanat Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 178.

¹⁶ Kâmgâr, *a.g.e.*, I, 434.

milletler güvenlik konseyinin de verdiği onay ile Afganistan'a geldi. Şu an bu gücün komutası altında toplamda 36 ülke bulunmaktadır. Bonn anlaşması gereği Karzai 6 ay görevde kalabilecek sonra görevi başkasına devredecekti. Herkes böyle olacağını beklerken Karzai'nin görev süresi, bir buçuk yıl daha eklenerek 2004'e kadar uzatıldı.

2. Coğrafi Durum

Afganistan Asya'nın kalbinde, denize kıyısı bulunmayan, yazları sıcak kışları çok soğuk olan, dağlarla çevirili bir ülkedir.¹⁷ Afganistan'ın kuzeyden Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan'la; Kuzeydoğudan Çin Halk Cumhuriyeti ile; Doğu ve Güneyden Pakistan'la; Batıdan da İran'la sınırları bulunmaktadır.¹⁸ Başkenti Kabil olan, adeta dağlar ülkesi diyebileceğimiz Afganistan topraklarının %75'ini dağlar oluşturmaktadır. Ülkenin yüz ölçümü ise 653.000 km karedir.¹⁹

Afganistan'da Himalayalara kadar uzanan dağlar, doğuda yüksekliği 7697 metre olan Hindukuş,²⁰ yüksekliği 3500 metre olan Sefidkuh ve Bend-i Beyan gibi kollara ayrılır. Güneyde Süleyman, Kuzeyde Bend-i Türkistan dağları bulunmaktadır. Afganistan'da en yüksek bölge bugün "Vahan" koridoru olarak adlandırılan kısımdır. Çin ile Afganistan arasındaki 100 km.'lik kısmı içine alan bu koridor, Hindukuş dağlarından Afganistan'ın orta bölgelerinde bulunan dağlara kadar uzanır.²¹ Ülkedeki dağlar, Afganistan'ın Türkistan bölgesinde bulunan Âmu Derya'yı da içinde barındıran aynı zamanda yüksekliği 250-300 metre civarında olup ülkenin en alçak kesimini teşkil eden bölgelere kadar uzanmaktadır. Ülkenin iklimi özellikle dağlık bölgelerde sert ve yağışlı geçer. Kış aylarında kar yağışları ve çetin soğuktan dolayı oluşan buzlanmalar, ulaşımda büyük sıkıntılar yaratmaktadır. Bununla beraber ülkenin Kuzey ve Batı kısımlarına uzanan, çoğunu çöllerin ve yaylaların oluşturduğu, Âmu Deryanın da bulunduğu bölgelerde iklim yumuşak ve yazları çok sıcak geçer. Bu bölgelerde sıcaklığın 45 ilâ 50 dereceye kadar çıktığı görülmüştür.²²

¹⁷ Louis, a.g.e., s. 5.

¹⁸ Seyit Abdullah Eyyübî, *Afganistan der Yek Nigâh*, Hâmid Risalet, Kâbil, 2011, s. 14.

¹⁹ Gulam Gîlânî Ârız, *Serhedat ve Taksimat-ı İdari Afganistan Der Tulu Tarih*, Hatiz Biyargûnî İdare, Kâbil 2003, s. 48.

²⁰ *Kamus-ı Guğrafiya-i Afganistan*,(I-II) Ancumen-i Ariyana Dâiretül-Maarif, Kâbil 1950, I, 91.

²¹ Saray, a.g.m., s. 403.

²² Saray, a.y.

Afganistan'daki iller, kolay yönetilmesi ve güvenlik gibi bazı nedenlerden dolayı devlet tarafından şu bölgelere taksim edilmiştir.

1. Kuzey'de Faryab, Cevizcan, Belh, Seripul ve Semengan illeri
2. Kuzey doğuda Kunduz, Badahşan, Bağlan ve Tahhar
3. Kuzey Batı bölgesinde Herat, Badgis ve Gur
4. Güney'de Kandahar, Zabul, Hilment, Uruzgan
5. Güney Doğu'da Pektiva, Pektika ve Gazni
6. Güney Batı'da Ferah ve Nimruz
7. Doğu'da Nengerhar, Kuner ve Lagman
8. Merkezi bölgede ise Başkent Kabil, Bamyân, Pervan ve Kâpîsa illeri bulunmaktadır.²³

3. Ekonomik Durum

Afganistan içinde farklı yer altı zenginlikler ve madenler barındırmasına rağmen dünya ekonomik sıralamasında son sıralarda yerini almaktadır.²⁴ Afganistan'ın ekonomik açıdan gelişmesinin, büyük oranla komşu ülkelerin bu alandaki ilişkilerine bağlı olduğunu söyleyebiliriz. 1973'te Cumhuriyetin kurulmasından sonra, komşu ve diğer bazı ülkelerin kurdukları ticarî ilişkiler neticesinde ülke ekonomisinde bir gelişme fark edilmiştir. Rusların Afganistan'ı işgal etmesi, ülkenin komşu ve diğer ülkelerle olan dış ticari bağlarının kesilmesine ve zamanla ekonominin çökmesine neden olmuştur.²⁵

Afganistan ekonomisine önemli ölçüde katkı sağlayan kaynakların başında tarım ve hayvancılık gelmektedir. Bunları halıcılık, madencilik ve diğer alanlarda yapılan ticaretler takip etmektedir. %61'i tarımla uğraşan Afganistan halkının büyük bir kısmı uçsuz bucaksız tarım arazisine sahiptir. Gelişmiş tarım araç gereçlerinin çoğundan mahrum olan ülke halkı, topraklarını ilkel yöntemlerle işlemektedirler. Kısıtlı imkanlara rağmen tarım, Afganistan ekonomisine ciddi manada katkı sağlamaktadır. Milli gelirin yarısından fazlasını oluşturan başlıca tarım ürünlerini, başta buğday ve arpa olmak üzere

²³ Ârız, a.g.e., s. 42.

²⁴ Abdülhak Amîrî, *Tahavvulât-ı İktisadî der Afganistan*, Cakarta, 2003, s. 17.

²⁵ Amîrî, a.g.e., s. 25.

mısır, pirinç, fasulye, bezelye, çavdar, darı, yonca, soğan, domates, patates, pamuk, lahana ve şeker pancarı olarak sayabiliriz.²⁶

4. Etnik ve Dinî Yapı

Afganistan nüfusunun 35 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Yirmiden fazla milliyeti içinde barındıran bu ülke, etnik yapısı açısından oldukça karışıktır. Sayısı bakımından çoğunluğu teşkil eden etnik grupları sırasıyla; Peştunlar, Tacikler, Hazaralar, Özbekler, Türkmenler, Beluçlar, Nuristânîler, Araplar, Kazaklar, Kırgızlar, Aymaklar, Moğollar, Bayatlar, Kızılbaşlar, Pamîrîler, Berahwiler, Kuhistânîler, Çetler, Sadatlar, Hindular, Sihler ve Yahudiler şeklinde sıralayabiliriz.²⁷

Afganistan nüfusunun %51,42'sini erkekler, %48,58'ini de kadınlar oluşturmaktadır. Bir İslam cumhuriyeti olan Afganistan'ın %99'u Müslüman olup çoğu Hanefî mezhebine mensupturlar. %15-20 gibi bir oranı teşkil eden Hazaralar da Şîa'nın farklı kollarına mensupturlar. Ayrıca Afganistan'da az sayıda Hindu ve Yahudiler de yaşamaktadır.²⁸

B. Bölgenin Müslümanlaşması

İslâm dini miladi yedinci asrın başlarında Arap yarımadasında ortaya çıkıp, yavaş yavaş çevresini aydınlatmaya başladığı dönemlerde Afganistan inanç yapısı bakımından farklı dinlerin etkisi altında idi. Ülkenin batısında Zerdüşî ayinine/dinine mensup Sasânîler varken, güney, kuzey ve doğusunda ise Buda dini mensupları olan Kûşânîler ve Heptâlîler bulunmaktaydılar. Ayrıca küçük çapta mensupları bulunan başka da dinler vardır. Hatta Taliban örgütünün yıktığı, Bamyan ilindeki 53 metre uzunluğunda olan Buda heykeli de bu dönemlerden kalma eserdir.²⁹

O zamanlarda Afganistan bir toprak bütünlüğüne sahip olmayıp mahallî şâhlar tarafından yönetilmekteydi. Her bölgede/şehirde kendilerine özgü yasaları, kültürleri, yaşam tarzları olan şâhlar ve halkları yaşıyorlardı. Kâbilşâhân-ı Kâbil, Loykân-ı Gazne

²⁶ Amîrî, *a.g.e.*, s. 17; Saray, *a.g.m.*, s. 403.

²⁷ Basir Ahmet Devlet Âbâdî, *Şunasnâme-i Afganistan*, Kum, t.y., s. 309; Özgür Çınarlı, "Afganistan'ın etnik yapısı", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, IV, sy., I, (2016), 74.

²⁸ Saray, *a.g.m.*, ss. 402-3.

²⁹ Habibullah Rafî', *Tarih-i Puşurde-i Afganistan*, İdâre-i Kitaphâne-i Seyyâr Erik, Peşaver, 1999, s. 20.

ve Retbilân-ı Zâbul gibi meşhurları da olan şâhlar daha sonra Arap orduları ile yaklaşık yirmi sene çetinçe savaşmışlardır.³⁰

Afganistan'a ilk İslâm ordusunun ne zaman ayak bastığı konusunda tarihçiler arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Bazıları Hz. Ömer döneminde, bazıları Hz. Osman döneminde, bazıları da Hz. Muaviye döneminde geldiğini savunmaktadır. Örneğin DİA Afganistan maddesi yazarı Mehmet Saray, Afganistan'a İslâm'ın Hz. Osman veya Hz. Muaviye döneminde Basra valisinin, Abdurrahman b. Semüre'yi bölgeye göndermesi ile ulaştığını söylemektedir.³¹ “Bölgenin müslümanlaşması” ifadesindeki “bölge” den kastımız özellikle ülkenin Kuzey bölgesidir. Çünkü İslâm orduları Afganistan'ın her tarafını aynı tarihlerde fethetmemiştir.

Yaygın görüşe göre ilk İslâm ordusu H. 22. yılda ikinci halife Hz. Ömer döneminde Ahnef b. Kays komutasında Tabseyin üzerinden Horasan kapılarına dayanmış ve Herat'ı fethetmiştir. Ahnef b. Kays Herat'tan sonra başta Belh olmak üzere Afganistan'ın kuzey bölgelerini Nişâpur'dan Tohâristanâ kadar ele geçirmiştir.³²

H. 25. Yıldan sonra Hz. Osman döneminde İslam fetihleri Afganistan topraklarında daha da ilerlemiştir. Abdullah b. Âmir komutasındaki Arap ordusu Kâbil'i muhasara altına almış, şiddetli bir savaştan sonra ele geçirmeyi başarmıştır. Arap ordusu Kâbil'den ayrıldıktan sonra halk tekrar özgürlük bayrağını kaldırıp Kâbil şâhları hükümdarlığı altında beş sene bağımsız yaşamışlardır. Ülkenin diğer şehirlerinde de Araplara karşı ayaklanmalar başlamış ancak fetihler bu günkü Afganistan'ın bulunduğu topraklarda Hz. Ali ve Emeviler döneminde hız kesmeden devam etmiştir. Afganistan topraklarında fetihler devam ederken aynı zamanda onlara karşı yerli halk ayaklanmaları da tam bir asır sürmüştür. Sonuç itibarıyla halk İslâm dini ile müşerref olmuştur.³³

³⁰ Abdulhay Habibi, *Tarih-i Afganistan Ba'dez İslâm*, Dünya Kitap, Tahran 1989, III, 147; Muhammet Savaş Kafkasyalı (ed.), *Orta Asya'da İslam: temsilden fobiye: Türk'ün tanrısından, Tanrı'nın Türk'üne*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi, Ankara 2012, II, 981; *Tarih-i Puşurde-i Afganistan*, s. 21.

³¹ Saray, a.g.m., s. 404.

³² Habibi, a.g.e., ss. 147-48.

³³ Rafi, a.g.e., ss. 22-23.

C. İslâmî İlimlerin Öğretimi Ve Arapça

1. Modern Eğitim Dönemine Kadar İslâmî İlimler ve Arapça Öğretimi

Eğitim-öğretim faaliyetleri tarih boyunca insan oğlunun hayatında hep vardı. 1750'li yıllarda Eğitim, Kadim Aryana diye bilinen Afganistan topraklarında da farklı şekilleri ile mevcuttur. Afganistan'da eğitim, İslâm zuhur etmeden önce Zerdüş ayini ile yapılıyordu. Eğitim olarak Zerdüş ayininin yanı sıra ülkede Aristo mantığı, felsefe, astronomi ve Yunan tıbbı da okutuluyordu. Aynı zamanda Budizm ayininin de revaçta olduğu o dönemlerde halk, eğitim faaliyetlerini ibadet mekanlarında ve ağaçların altında yapıyordu. İnsanların bu tarz eğitimleri, İslâm dininin Afganistan topraklarına gelişine kadar devam etmiştir. İslâm dininin gelmesi ve halkın Müslüman olması ile eski eğitimlerinin yerini Arapça olarak sarf-nahiv, tefsir, hadis, akait gibi İslami ilimler almıştır. İslam'ın yayılması ile birlikte insanlar, camilerin yapıldığı bölgelerde, eğitim-öğretim faaliyetlerini camilerde yapmaya başlamışlardır. İslâmî ilimlere ilgi duyan Müslümanlar, X. asırdan bu yana medreseler ve kütüphaneler inşa etmeye başlamışlar ve eğitimlerine yaptıkları medrese ve kütüphanelerde devam etmişlerdir. Bu Medreselerde Buhara ve Hindistan'da eğitim almış âlimler tarafından dersler verilmiştir.³⁴

Afganistan'da halkın medreseler gibi eğitim merkezleri kurma faaliyetleri Gazneliler zamanında başlamış ve Timurlular döneminde daha da hız kazanmıştır. Kabile reisleri ve Şahlar tarafından yönetilen Afganistan'da, sürekli iç ve dış karışıklıklar olmuştur. Şahların kendi aralarında başlattıkları taht kavgaları, devlete bağlı resmi eğitim merkezlerinin açılmasını geciktirmiştir. Gelip geçen bütün şahlar eğitimle ilgilenmeye zaman ayıramamışlar ve dolayısıyla 1875 yılına kadar Afganistan topraklarında devlet kontrolü altında resmi hiçbir eğitim kurumu açılmamıştır. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı medrese ve camilerin bu konuda ayrı tutulması gerekiyor. Çünkü medrese ve camilerin kontrolü devletle alakası olmayıp, tamamen halkın elinde ve bütün ihtiyaçlarını yine halk karşılamaktadır.³⁵

³⁴ Kamgar, *Tarih-i Maarif-i Afganistan*, 1. b., Seba Kitap hane, Peşaver 1998, ss. 6-7.

³⁵ Kamgar a.g.e., s. 12.

2. Modern Eğitim Döneminde İslami İlimler ve Arapça Öğretimi (1868-1919)

Afganistan'da eğitim-öğretimin kökleri çok eskilere dayanmaktadır. Ancak o dönemlerde eğitim-öğretim, genelde medreseler ve camilerde olup, âlet ilmi olarak Arapça ve temel İslam bilimleri alanında yapılmıştır. Ülkede modern eğitim sürecinin başlangıç tarihi Emir Şîr Ali Han'ın (1868-1878) ikinci dönemine rastlamaktadır. Şîr Ali Han saltanatının ilk beş yılını, istikrarı ve diğer bazı devlet işlerindeki düzenlemeleri sağlamak için geçirmiştir. Ancak saltanatının son beş yılında ilim ve kültür namına büyük ve önemli atılımlar yapmış ve 1875 yılında başkent Kabil'de devlete bağlı, biri sivil, diğeri askerî olmak üzere iki tane resmi okul açmıştır. Eğitim sisteminin Türk ve İngiliz modelleri esas alınarak tasarlandığı okullarda halk, ilk defa Hindistanlı öğretmenler tarafından İngilizce yabancı dil eğitimini almıştır. Böylece Emir Şîr Ali Han, ülkede yeni bir eğitim dönemini başlatmış, yeni medeniyet ve maarifin korucusu olarak tarihe geçmiştir.

Artık ülkede eğitim: birincisi, bütün giderlerinin halk tarafından karşılandığı, genel olarak Arapça ve İslami ilimlerin okutulduğu, eskiden devam edip gelen medrese ve camilerde, ikincisi tüm masraflarının devlet tarafından karşılandığı resmi okullarda olmak üzere iki şekilde devam edecektir. Resmi okullarda diğer derslerin yanında dini dersler de verilmekteydi. Yine Şîr Ali Han döneminde ilk defa taş matbaası anlamında Matbaa-i Sengi isminde bir yayınevi hizmete girmiş ve burada Şemsu'n-Nehâr adında bir gazete basılarak yayına başlamıştır.³⁶ Ülke halkı Şîr Ali Han döneminde ilim ve kültür açısından ciddi ilerleme kaydetmiştir.

Devletin her kademesinde ciddi atılımlar yapılmış, özellikle ilim ve kültür açısından modern dünyaya ayak uydurmaya çalışılırken, bilgin ilim adamlarını sevmeyen ve yeterli eğitim almamış olan Emir Abdurrahman Han'ın (1880-1901) 21 yıllık saltanatı başlamıştır. İlim ve kültür namına hiçbir yeniliğe rastlanılmayan bu Emir'in döneminde ülkede adeta eğitim donukluğu yaşanmıştır. Dünyada eğitim-öğretim konusundaki gelişmelerden haberdar olmasına rağmen ülkede ilim ve kültür

³⁶ Muhammed İbrahim Atayı, *Nigâh-i muhtasar be tarih-i muaasır-i Afganistan*, çev. Cemilu'r-Rahman Kamgar, 1. b., Bengah-i İntişarat-i Meyvend, Kabil, 2004, s. 148; Kamgar, *a.g.e.*, s. 16; Abdul Metin Çelikkilek, "Afganistan Emiri Şîr Ali Han'ın Modernleşme Çabaları", *Çeşm-i Cihan (Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi) E-Dergisi*, IV, II (2017); Mir Gulam Muhammed Gubar, *Afganistan Der Mesir-i Tarih*, (I-II) 4. b., Merkez-i Neşr-i İnkılab ba hemkâri Cumhuri, Kabil, 1989, I, 595.

adına herhangi bir icraatta bulunmamıştır. Bu sebeple Emir Abdurrahman Han, kasıtlı olarak ilim ve kültür konusundaki ilerlemelerin önünü kesen kişi olarak isimlendirilmiştir. Kabil’de Mescid-i Şâhî Bazar-ı Çöp Furûşi’de (Odun pazarı Şahî Camii) Medrese-i Şahî adındaki küçük bir medreseden başka ilim ve kültür için ne bir okul ne de bir gazete tesis etmiştir. Genelde fıkıh dersleri verilen bu medresenin bütün masrafları, hocaların maaşları ve öğrencilerin ihtiyaçları dahil, devlet tarafından karşılanmıştır.³⁷

Rusların ve İngilizlerin ülkeye müdahaleleri, Emir Abdurrahman Han’ın eğitim-öğretime olan ilgisizliği, insanların ekonomik durumlarının iyi olmaması, bilcümle ülkenin o günkü dünya standartlarından geri kalması gibi durumların hepsi, ülkede ilim ve kültür babında yeni bir hareketin başlatılmamasına ve genel olarak eğitim-öğretim konularında geri kalınmasına sebep olmuştur.³⁸

Emir Abdurrahman Han döneminde devlete bağlı eğitim kurumlarında ilerleme kat edilmemişse de insanlar çok eskilerden beri dini eğitim faaliyetlerine devam edegelen gelen medreselerde öğrenimlerini sürdürmüşlerdir. Medreselerde okuyan talebelerin bir kısmı, daha kaliteli eğitim almak için türlü sıkıntılara maruz kalmalarına rağmen diğer bazı İslam ülkelerine gidiyorlardı. Ancak İslâmî eğitim almak için başka ülkelere giden bu talebelere devlet hiçbir şekilde yardımda bulunmuyor ve hepsi kendi imkanları ile okumaya çalışıyorlardı. Bununla birlikte, her ne kadar mezkûr Emir döneminde eğitimde ilerleme olmasa da yine de masrafları devlet bütçesinden karşılanıp yapılan bazı medreselerde hem müderrislere hem de öğrencilere eğitim için lazım olan malzemeler veriliyordu.³⁹

Emir Abdurrahman Han’ın vefatından sonra tahta 1901 yılında oğlu Habibullah Han geçmiştir. Habibullah Han döneminde (1901-1919) birçok alanda, özellikle eğitim-öğretim alanında yeni hareketler başlamıştır. Emir’in döneminde eğitim-öğretim konusunda yeni bir canlanma olup, 1903’te, bazı kaynaklara göre 1904’te⁴⁰ kendi adını taşıyan, devlete bağlı Habibiye okulunu açmıştır. Afganistan’ın başkenti Kabil’de

³⁷ Gubar, *a.g.e.*, I, 650; Mir Muhammed Siddik Perheng, *Afganistan Der Penç Karn-ı Ahir*, 2. b., Aryana Afest Printerz, Peşaver 1988, s. 289; Muhammed Rahimî, “Tarihçe-i Talim ve Terbiye-i Modern Afganistan”, *Âmiriyet-i Tahkikât-i İlmî*, y.y., t.y., s. 27.

³⁸ Kamgar, *Tarih-i Maarif-i Afganistan*, s. 21.

³⁹ Kamgar, *Tarih-i Maarif-i Afganistan*, ss. 21-22; Rahimî, a.g.m. s. 27.

⁴⁰ Kamgar, *Tarih-i Maarif-i Afganistan*, s. 22.

kurulan ilk lise olma özelliğine sahip olan bu okulda sadece erkekler eğitim görüyordu. İbtidâîye, rüştiye ve a'dâdiye olmak üzere üç aşamalı olan okulun birinci aşamasında eğitim süresi dört sene olup, dini ilimler, coğrafya, tarih, içerisinde Türkçenin de olduğu, Farsça, İngilizce, Urduca gibi diller ve resim dersleri okutuluyordu. İkinci ve üçüncü aşamaları üçer seneden oluşan okulda yine başta din dersleri olmak üzere dil, M

matematik, coğrafya, kimya, edebiyat, fizik ve felsefe gibi dersler veriliyordu. Bu okullarda yerli öğretmenlerin yanı sıra İngiliz ve Hintli öğretmenler de istihdam ediliyordu. Ayrıca 1907 yılında Afganistan'a gelen bir Türk öğretmen de okullarda ders vermesi için devlet tarafından görevlendirilmişti.⁴¹

Emir Habibullah Han, kendi döneminde Daru'l-ulûm Habibiye olarak da adlandırılan Habibiye okullarına ilave olarak 1909 yılında Kabil'de bir de mekteb-i harbiye (askeri okul) yaptırmıştır. Bütün masraflarının devlet tarafından karşılandığı okulda, Afgan öğretmenlerin yanısıra Türk (subaylar) öğretmenler de görev yapmaktaydılar. Bu okulun üç tane a'dâdi ve üç tane de askeri sınıfı vardı. Askeri okulda başta Kuran-ı Kerim olmak üzere yazı, matematik, coğrafya, jimnastik, piyade talimatları, doğa bilimleri, İslam tarihi, binicilik ve topçuluk derslerinin yanında Arapça sarf-nahiv dersleri de veriliyordu. Okulun idaresinde; Abdul Latif Han, Qari Abdullah Han, Muhammed Gül, Abdul Gafur Nedim gibi Afgan öğretmenlerin yanında Şah ji adında bir Hintli jimnastik hocası, Ali Efendi, Nazif Efendi, İzzet Efendi ve Hayrettin Paşa adlarında Türk öğretmenler de görev almışlardır.⁴²

Emir Habibullah Han farklı alanlarda yaptığı hizmetlerin yanında ülkenin değişik noktalarında okullar açarak eğitim-öğretim alanında da faaliyetlerini sürdürmüştür. Yine Habibullah Han döneminde 1913'te Kabil'de ilkokul öğretmenlerini eğitmek amaçlı Daru'l-muallimîn okulu açılmıştır. Ayrıca devlet bütçesinden ülkenin 11 şehrinde dini medreseler yaptırmış, camilerin tadilatı ile ilgilenmiş, bir matbaa ve Sirâcu'l-ahbar adında bir gazeteyi faaliyete geçirmiş olan Emir Habibullah Han, halkına

⁴¹ Gubar *a.g.e.*, I, 702; Kamgar, *Tarih-i Maarif-i Afganistan*, s. 22; Atayi, *a.g.e.*, ss. 212-13; Perheng *a.g.e.*, s. 306.

⁴² Gubar *a.g.e.*, I, 703-704; Kamgar, *Tarih-i Maarif-i Afganistan*, s. 24.

bu türden pek çok hizmetlerde bulunduğu için Siracu'l-mille ve'd-dîn lakabını almıştır.⁴³

3. Bağımsızlıktan Demokratik Cumhuriyete Kadar İslami İlimler ve Arapça Öğretimi (1919-1978)

Emir Habibullah Han 20 Şubat 1919 yılında sebebi ve katili bilinmeyen bir suikast sonucu öldürülünce yerine oğlu Amanullah Han (1919-1929) geçmiştir. Amanullah Han, amcaları Serdar Nasrullah Han ve İnyetullah Han'ın karşı koymalarına rağmen tahta çıkmayı başarmıştır. Daha 27 yaşında genç bir kral olan Amanullah Han devletin başına geçtikten sonra ülkede siyasetten ekonomiye, sosyal yapıdan eğitime, birçok alanda ciddi manada değişiklik getirmiş, ülke tarihinde yepyeni bir dönemi başlatmıştır. Tahta geçer geçmez İngilizlerden ülkenin bağımsızlığını alan genç kral, Afganistan'ın modernleşme sürecini hızlandırmış, özellikle eğitim alanında kalkınma sağlamak için hayli çaba sarf etmiştir.⁴⁴

Amanullah Han'dan öncekilerin döneminde eğitim kurumları başkent Kabil'e münhasır iken, Amanullah Han ile birlikte, eğitimden diğer bölgedeki insanların da yararlanması için birçok ilde okullar açılmıştır. Eğitim kültürü o kadar yaygınlaştı ki bazı illerdeki insanlar kendi aralarında para toplayıp okul açması için devlete vermiştir. Amanullah Han kral olduktan belli bir süre sonra 1920'de Türkiye'nin de içinde bulunduğu, Avrupa ülkeleri ve diğer bazı ülkelere ziyaretler düzenlemiş, bu ziyaretler sırasında ülkeleri gözlemlemiş, modernleşme açısından özellikle Türkiye'yi örnek almıştır. Ziyaretten döndükten kısa bir süre sonra kız öğrencilere özel, Kralın eşi Melike Süreyya aracılığıyla "İsmet" adında bir ilköğretim okulu ve iki yıl sonra da 1922 yılında "Mestûrât" adında bir ilk kız lisesini eğitime açtırmıştır.⁴⁵

Amanullah Han'ın, ülkenin gelişmesinde birçok farklı alanda çalışmalar yürüttüğü gibi eğitim alanında da gerekli çabayı sarf ettiğini görüyoruz ki Onun zamanında Eğitim müdürlüğü, bakanlığa yükseltilmiş ve ilk defa 1922 yılında Eğitim Bakanlığı kurulmuştur. Yine Amanullah Han döneminde herkes için ilkokul eğitimi zorunlu kılınmıştır. İnsanların ücretsiz olarak eğitim gördükleri bu okulların tüm

⁴³ Necmettin Feryat Afgan, *Nigeriş-i ber Tarih-i Maasır-ı Afganistan*, Encümen-i Neşerâtı-ı Dâniş, Peşaver 2006, s. 166; Kamgar, *Tarih-i Maarif-i Afganistan*, s. 25; Atayi, *a.g.e.*, s. 213.

⁴⁴ Kamgar, *Tarih-i Maarif-i Afganistan*, s. 27.

⁴⁵ Atayi, *a.g.e.*, s. 248; Perheng, *a.g.e.*, s. 375; Rahimî, *a.g.m.*, s. 29.

masrafları ve diğer eğitim malzemeleri devlet tarafından karşılanmaktaydı. Aynı yıl içerisinde (1922) Amaniye ve 1923'te de Amanî liselerini tesis etmiştir ki bu liseler daha sonra “İstiklal” ve “Necat” isimleri ile anılacaktır.⁴⁶ Bunların yanı sıra Fransız, Alman ve yerli hocaların desteği ile ülkenin bütün illerinde Daru'l-muallimîn Herat, Daru'l-ulûm, Arabî, Rüştiye-i Celal Âbâd, Rüştiye-i Mezar-ı Şerif, Rüştiye-i Herat ve Rüştiye-i Kandahar gibi 322'den fazla okul açılmıştır. Devletin ve önde gelen ilim adamlarının desteği ile Kabil'de bir tane Kitap Hane-i Millî (Milli Kütüphane) inşa edilmiştir.⁴⁷

Kral Amanullah Han döneminde medreselerin eğitim sistemlerinde herhangi bir değişiklik ya da ilerleme söz konusu olmamıştır. Çünkü hep modernleşme konusu ön planda tutulduğu için, eski geleneksel eğitimi uygulayan medreseler pek dikkate alınmamıştır. Medreselerde eğitim alıp seviyelerini ilerleten öğrenciler, yüksek İslami ilimler eğitimini alabilecekleri resmi bir eğitim kurumu da olmadığı için Hindistan'daki Diyobent medreselerine gidiyorlardı. Bu medreselerde eğitimlerini tamamlayıp dönenler de Kralın ülkedeki modernleşme namına yaptığı değişikliklere karşı çıktıkları için Medrese öğrencilerine Diyobent'e gidip eğitim almaları yasaklanmıştır. Kral bu konudaki sıkıntıyı ortadan kaldırmak için 1928 yılında Kabil'de ilk resmi medreseyi açmıştır. Artık cami imamlarının bu medreseden mezun olanlardan tayin edileceği hükmünü karara bağlamıştır.⁴⁸

Amanullah Han'ın ülkeyi modernleştirme nâmına birçok alanda getirdiği değişimler İngilizleri rahatsız etmeye başlamıştır. Afganistan'ın bölgede süper güç olmasından korkan İngilizler, Kralın eşinin Avrupa tarzı giyindiği kıyafetli resimlerine “eşinin namussuzluğu ile övünen Kral” anlamında Farsça yazı yazarak aşırı dini kesimlere dağıtıp ülkede Kral'a karşı büyük bir ayaklanma çıkmasını ateşlemişlerdir. Ayaklanmanın hızla yayılması ile Kral, değişiklik adına yapacağı bütün faaliyetlerinden vazgeçtiğini ilan etse de isyancılar durmamıştır. Sonunda Kral Amanullah Han ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır.⁴⁹

⁴⁶ Seyit Resûl, *Nigahî be uhde-i saltanat Amanî*, Kumite-i Perhengî İttihad-i İslâmî Mücahidin Afganistan, Kâbil 1985, s. 170.

⁴⁷ Kamgar, *Tarih-i Maarif-i Afganistan*, ss. 28-33; Afgan, *a.g.e.*, ss. 209-10.

⁴⁸ <http://www.ariaye.com/dari/sistani1.html>

⁴⁹ Afgan, *a.g.e.*, ss. 220-21; Töre Sivrioğlu, *Başlangıçtan günümüze Afganistan tarihi.*, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2017, s. 231.

Kral ülkeyi terk ettikten sonra “Beçe-î Sakav” lakabı ile meşhur olan Habibullah Kelekânî’nin dokuz ay sürecek olan saltanat dönemi 17. 01. 1929 tarihinde resmen başlamıştır. Amanullah Han’ın reformlarına karşı çıkan aşırı dinci kesimlerin beklemedikleri an nihayet gelmiştir. Daha Amanullah Han iktidardayken radikal dinciler Habibullah Kelekânî’yi kral ilan ettiler. Taraftarları Kral’a “Hâdim-i Din-i Resulillah” lakabını vermişlerdir. Kendisinde okuma yazma olmadığı için eğitim öğretime asla önem vermemiştir. Ülkedeki mevcut okulları, özellikle yabancı okulları kapattırması ve kız çocukların okumasını yasaklamıştır. Hatta daha önce eğitim için yurt dışına gönderilen kız öğrencileri geri getirtmiştir. Kendisini destekleyen dinî grupları sevse de iktidardayken İslâmî ilimler adına da herhangi bir gelişme yaşanmamıştır.⁵⁰

Amanullah Han döneminde genelkurmay başkanlığı görevinde bulunan, İngilizlerin de desteğini alan Nadir Han silahlandığı askerleri ile Habibullah Kelekânî’nin birliklerini yenmeyi başarmıştır. Kelekânî’ye, köşkü bırakıp gitmesini, giderken kimsenin dokunmayacağını belirten mektup gönderildi. Kelekânî, köşkün kuzey kısmından çıkarak Çarikar ve Cebel-i sirâc bölgelerine doğru hareket etti. Böylece Kelekânî dönemi sona ermiş ve Muhammed Nadir Han’ın (1929-1933) dört yıllık iktidar dönemi başlamış.⁵¹

Nadir Han dört yıllık iktidarı süresince ülkenin karmaşık durumunu olabildiğince çabuk toparlamaya çaba sarf etmiştir. Bu toparlama çabası her alanda olduğu gibi eğitim alanında da devam etmiştir. Özellikle İslâmî ilimler adına Kâbil’de, din âlimleri için 1930 yılında “Cemî’yetü’l-ulemâ” meclisini ve ardından da “Dâru’l-Ulûm Arabi Okulunu” tesis etmiştir. Ayrıca onun döneminde, Dekanı Rıfkı Bey adında bir Türk doktor olan Tıp fakültesi, bünyesinde spor, polis ve eczacılık gibi okullar da açılmıştır. Nadir Han daha önceki padişahlar döneminde yapıp kapatılan Habibiye, Necat ve İstiklal gibi okulları canlandırıp yeniden eğitime hizmet vermesini sağlamıştır. Aynı zamanda farklı illerde, bütün masraflarını devletin karşıladığı ilkokullar açmıştır. Yine bu dönemde ülkenin farklı bölgelerinde bulunan eski medreseler resmileştirilip devlete bağlanmıştır. Necmu’l-medâris Nenggerhar’da, Medrese-i Muhammediye

⁵⁰ Afgan, *a.g.e.*, ss. 227-30; Gubar, *a.g.e.*, I, 5; Atayi, *a.g.e.*, s. 32; Muhammed İkrâm Endişmend, *Maarif-i Asri-î Afganistan*, Bengâh-ı İntişârât-ı Meyvend, Kâbil 2010, s. 37; Mustafa Arslan, “Abdurrahman Han Reformlarından 2015’e Afgan Modernleşmesi, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I, sy. 13 (2016), 322.

⁵¹ Afgan, *a.g.e.*, s. 237; Gubar, *a.g.e.*, I, 18.

Kandahar'da, Daru'l-ulum Herat'ta ve Medrese-i Daru'l-huffâz Meymene ve Andhoy'da devlete bağlı, aktif olarak eğitim veren medreselerden bazılarıdır. Nadir Han da Şah Amanullah Han gibi eğitime büyük önem vermiştir.⁵²

Muhammed Nadir Şah'ın, 1933 yılında Kâbil'de bir diploma töreninde Necât lisesinden Abdülhalik adındaki bir öğrencinin suikastı sonucu öldürülmesiyle tahta 19 yaşındaki oğlu Muhammed Zahir Şah geçmiştir. Yaşı küçük olan krala devlet işlerinde amcaları yardımcı olacaktır. Zahir Şah 1933'ten 1973'e kadar 40 yıl hükümlanlık etmiştir. Bu kadar uzun vadeli iktidarı göz önünde bulundurduğumuzda eğitim-öğretim adına fazla bir ilerleme olmamışsa da İslâmî ilimlerin öğretimi açısından iyi bir gelişme kaydedilmiştir. Medrese ve okulların ders programlarında eskilere göre gelişmeler olmuştur. Bu dönemde İslâmî ilimler adına önemli bir gelişme sayılan H. 1363/1944 yılında "Medrese-i Ulûm-i Şer'iyye" adında bir medresenin açılmasıdır. Bu medrese İslâmî ilimlerin yanı sıra başka ilimlerin de okutulduğu ilk medrese olma özelliğini taşımaktadır.⁵³

Daru'l-huffâz medreselerinde ilk kuruluşundan bu yana sadece hafız yetiştiriliyorken, H. 1375/1955 yılından sonra sarf-nahiv, hadis, tefsir, fıkıh, akâid, mantık ve tecvit ilimleri gibi temel İslâmî ilimler de okutulmaya başlanmıştır. Bir İslâm ülkesi olan Afganistan'ın okullarında farklı İslâmî bölümlerden öğretmene, devlet mahkemelerinde çalışacak memurlara ihtiyaç duyulduğundan, naklî ve aklî İslâmî ilimleri öğrenip, imanlı, ahlaklı, temiz, dürüst akideye sahip vatan evlatları yetiştirmek için H. 1330/1912 yılında Kâbil Üniversitesi bünyesinde Fakülte-i Şer'iyye/İlahiyat fakültesi açılmıştır. H. 1345/1927 yılında İslâmî ilimler eğitimi alabilmeleri için fakültede bayanlara da özel bir bölüm tahsis edilmiştir. Fakültede görev yapan yerli ve yabancı öğretim üyelerinin çoğu genelde el-Ezher Üniversitesi mezunudur.⁵⁴

Serdar Muhammed Davut Han 1973 yılında, gece saat bir buçuk civarlarında amcaoğlu Muhammed Zahir Şah'ın iktidarına kansız bir askerî darbeye son verip,

⁵² Afgan, *a.g.e.*, ss. 253-54; Gubar, *a.g.e.*, I, 83-84; Kâmgâr, *Tarih-i Maârif-i Afganistan*, s. 36; Endişmend, *a.g.e.*, s. 51.

⁵³ Kâmgâr, *Tarih-i Maârif-i Afganistan*, s. 60; Afgan, *a.g.e.*, s. 258.

⁵⁴ Kâmgâr, *Tarih-i Maârif-i Afganistan*, s. 55; *Afganistan der pencâh sal-i ahir*, Müessese-i tab' kütüp, Kâbil 1968, ss. 69-70; Rahimî, *a.g.m.*, s. 29.

Şahlık rejimini ortadan kaldırmış, cumhuriyeti ilan etmiştir. Davut Han 1978 yılına kadar Afganistan'ın ilk Cumhurbaşkanı sıfatında beş yıl görev yapmıştır.⁵⁵

Davut Han göreve başladıktan sonra ilk balkon konuşmasında özellikle eğitim üzerinde durmuş, eğitim-öğretimdeki eksiklikleri gözden geçirip ciddi bir değişikliğe gidileceğini, eğitimsizlik probleminin kökünden çözülmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁶ Davut Han döneminde, 6+3+3=12 şeklindeki eğitim sistemi 8+4=12 şeklinde değiştirilmiştir. Böylece İlkokul sekiz sınıfa yükseltilip lise için öğrencilerin sınava tabi tutulma yasası getirilmiştir.⁵⁷

1977 yılında Davut Han'ın cumhurbaşkanlığı döneminin sonlarına doğru Afganistan'da 20 tanesi resmî dinî medrese (Dâru'l-ulûm, Dâru'l-huffâz) olmak üzere toplamda 27 ilde 3325 okul bulunmaktadır. Eğitim-öğretim açısından önemli bir gelişme de aynı yıl içerisinde Yüksek Öğretim Bakanlığı'nın kurulmasıdır. Artık daha önce Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı olan bütün eğitim kurumları Yüksek Öğretim Bakanlığı bünyesinde toplanmıştır.⁵⁸

4. Demokratik Cumhuriyet Dönemi'nde İslâmî İlimler ve Arapça Öğretimi (1978-1992)

7 Mayıs 1978 yılında Davut Han'ın iktidarına son vermek için, “7 Sevr Darbesi” olarak anılan Komünist “Halk ve Perçem” partilerine bağlı askerî güçlerin gerçekleştirdiği kanlı darbeden sonra Demokratik Cumhuriyetçiler dönemi başlamıştır. Nur Muhammed Terekî devrimci konseyi başkanı ve başbakan sıfatıyla yaklaşık bir sene hüküm sürmüştür. Ancak aralarında çıkan anlaşmazlıklar neticesinde ülke kısa sürede Sovyetler birliğinin işgaline uğramıştır.⁵⁹

Komünist partiler döneminde ülkede her alanda olduğu gibi eğitim-öğretim alanında da bazı değişiklikler söz konusudur. Örneğin daha önceki eğitim sistemi 8+4=12 iken artık 4+3+3=10 şekline getirilmiştir. Liselere geçiş sınavı “Kankur” kaldırılmış, aylık yapılan sınav yerine üç ayda bir ve altı ayda bir sınav yapılması karara

⁵⁵ Afgan, *a.g.e.*, s. 316; Tanîn *a.g.e.*, s. 169.

⁵⁶ Rahimî, *a.g.m.*, s. 30.

⁵⁷ Endişmend, *a.g.e.*, ss. 126-27.

⁵⁸ Emdişmend, *a.g.e.*, s. 133.

⁵⁹ Atayı, *a.g.e.*, s. 401; *Tarih-i muhtasar penç dehe-i Afganistan*, İntişârât-i Muhsin, Kâbil, 2014, s. 41.

bağlanmıştır. Bu gibi değişikliklerin sadece devlete bağlı resmî okullarda uygulandığını görüyoruz. Resmî olmayan dinî medreselerde herhangi bir değişiklik söz konusu olmamıştır. Onlar eski sisteme göre eğitim-öğretim faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Bu dönemde eğitim-öğretim adına gerçekleştirilen önemli bir gelişme de özellikle yaşı geçmiş insanların okuma yazma öğrenebilmeleri için kurulan “Kurs-ı Seved Amozi”dir.⁶⁰

Nur Muhammed Tereki'den sonra 100 gün gibi kısa bir süre Hafızullah Emin cumhurbaşkanlığı yapmıştır. Tereki ve Emin dönemlerinde eğitim-öğretim adına okul ve öğrenci sayısının arttığı göze çarpmaktadır. Özellikle Emin döneminde kız öğrencilerin sayısı geçmişe kıyasla daha da artış göstermiştir. Dinî medreselerin değeri ise iyice düşmüştür. Bu dönemde kız ve erkek olmak üzere toplam 974.409 öğrenci ve 39.527 de öğretmen bulunmaktadır.⁶¹

Hafızullah Emin'in öldürülmesinden sonra devletin başına 1979 yılında Babrek Karmel geçti. Karmel'in geçmesi ile Sovyet kızıl ordusu ülkeyi tamamen işgal etmiş durumdaydı. 1980'de Kâbil Üniversitesi Filoloji fakültesinde Rus Dili ve Edebiyatı bölümü açılmıştır. Yine bu yılda aynı üniversitede ikinci öğretim sistemi de başlamıştır. Bu dönemde de 5+3+3=11 gibi ilkokul, ortaokul ve lise eğitimi şeklinde bir değişikliğe gidilmiştir. Karmel iktidarının sonlarına doğru devlete bağlı okullarda eğitim gören öğrenci sayısı 731.000'e ulaşıyordu. Bunlardan 5.474'ü kadar öğrenci dinî medreselerde okumaktaydılar.⁶²

Artan baskılara karşı Karmel, başkanlık görevinden istifaya ve devrimci konseyinden azledilmeye mecbur bırakılmıştır. Karmel'in yerine 4 Mayıs 1986 yılında Dr. Necibullah resmen cumhurbaşkanlığını ilan etmiştir. Komünist rejiminin son başkanı olarak bilinen Dr. Necib, 1986-1992 yılları arasında cumhurbaşkanlığı görevini yürütmüştür. Birçok güzel hizmetlerin altına imza atan Dr. Necib, Afganistan halkının birçoğunun sevgisini kazanmayı da başarmıştır.⁶³

⁶⁰ Endişmend, *a.g.e.*, s. 143; Kâmgâr, *Tarih-i Maârif-i Afganistan*, s. 103.

⁶¹ Endişmend, *a.g.e.*, s. 147.

⁶² Kâmgâr, *Tarih-i Maârif-i Afganistan*, ss. 108-12.

⁶³ Seyit Ali Musavî, *Tarih-i tahlilî Afganistan ez Zahîr Şah tâ Kerzâi*, Tahran, 2009, s. 159; Atayi, *a.g.e.*, s. 442; *Tarih-i muhtasar penç dehe-i Afganistan*, s. 47.

Dr. Necib 1987 yılında Herat, Belh ve Nengerhar gibi büyük illerde öğretmen yetiştirmek için özel eğitim-öğretim müesseseleri kurdu. Vatandaşların ücretsiz eğitim alabileceklerini gösteren kanunu anayasa ekledi. Necib döneminde en çok kayda değer bir gelişme de bazı illerde üniversite yapılmasının yanında 1988 yılında Kâbil’de içinde birkaç bölümü barındıran İslâmî bir üniversitenin açılmasıdır. Bir sene sonra da yine Kâbil şehrinde bayanlara özel bir medrese açılmıştır. Aynı yıl içerisinde Lagman ilinde bir dâru’l-ulûm diğeri de dâru’l-huffaz olmak üzere iki tane medrese yapılmıştı. Bu yıllarda ülkede toplam 23 resmî medrese faaliyet göstermekteydi. Dr. Necib döneminin son iki yılı içerisinde kurulan eğitim sistemi günümüzde de uygulanmakta olan 6+3+3=12 şeklinde on iki sınıflık haline getirilmiştir.⁶⁴

5. Mücahitler Dönemi’nde İslâmî İlimler ve Arapça Öğretimi (1992-1996)

Mücahit gruplar Kâbil’in etrafını sarıp Dr. Necib’i görevden çekilmeye mecbur ettiler. Komünist rejimin son başkanı Necib, makamı bırakıp Birleşmiş Milletler temsilciliğine sığındı. Böylece yönetim mücahitlerin eline düştü.⁶⁵

Mayıs 1992 yılında Pakistan’ın Peşaver şehrinde gerçekleştirilen toplantıda 28 Haziran 1992’de görevi Burhaneddîn Rbbânî’ye devretmek şartıyla Sibgatullah Mucaddedî, Mücahit grupların geçici konsey başkanı ve Afganistan İslâm Cumhuriyeti’nin başkanı ilan edildi. Devlet başkanı sıfatıyla Rabbânî ilk konuşmasında, eğitim hizmetinin ücretsiz verileceğini, cehaleti ortadan kaldırmak için din eğitimine daha çok özen gösterileceğini, okulların ders müfredatını özellikle İslâmî esaslara uygun olacak şekilde hazırlanacağını ifade etmiştir.⁶⁶

Mücahitler iktidarı ele geçirmeden önce ülke çapında istikrarsızlık sözkonusuydu ve savaş devam ediyordu. Artık Mücahitlerin kendi aralarında başlayan iktidar savaşları nedeniyle ülkede neredeyse okul binası kalmadı. Okulları onarmak yerine kendilerine karargâh olarak kullanıyorlardı. Her şeye rağmen hükümet, insanların eğitim alabilmeleri, özellikle İslâmî ilimler eğitimi için yoğun çaba gösteriyordu.

⁶⁴ Kâmgâr, *Tarih-i Maârif-i Afganistan*, ss. 84-85.

⁶⁵ Kâmgâr, *Havâdis-i Tarihî Afganistan*, s. 50.

⁶⁶ Endişmend, *a.g.e.*, ss. 213-14.

Ülkede bazı illerde sükûnet ve bölgesel istikrar hâkim olduğu için öğrenciler okullarına rahat gidebiliyorlardı. Hatta özel okullar ve üniversiteler bile kurulmuştu.⁶⁷

6. Taliban Dönemi'nde İslâmî İlimler ve Arapça Öğretimi (1996-2001)

Parçalanmış devlet durumuna düşen Afganistan'da mücahit gruplar arasındaki iktidar mücadelesi, liderlik savaşı, uzlaşmazlık ve iç savaş almış başını gidiyordu. Böyle bir karmaşa ortasında, mücahitlerin yolsuzluğa bulaştığını iddia ederek Kandahar'da ortaya çıkan Molla Ömer adındaki bir şahıs 20 kadar öğrencisi ile ilk isyanı başlatmış oldu. İlk başlarda sayıları elliye bile bulamayan Taliban, 1994'te ortaya çıktıktan bir sene sonra 1995'te Herat'ı, birer sene arayla Kâbil'i ve Mezar-i Şerif'i ele geçirerek ülkenin en önemli şehirlerinde kontrolü sağladılar. Başlangıçta mevcut kargaşayı ve bozgunluğu ortadan kaldırıp medreselerimize döneceğiz diyen örgüt üyeleri ülkenin neredeyse tamamına hâkim olduktan sonra devleti emirliğe çevirip, Emiru'l-müminînlerini de belirleyip ülkeyi yönetmeye devam ettiler.⁶⁸

Taliban hükümetinin en çok eleştirildiği konulardan bir tanesi eğitim-öğretimdir. Çünkü Taliban'ın ülkeye hâkim olduğu dönem 20. Yüzyılın sonları, 21. Yüzyılın başlarına tekabül ediyor. Dünyada özellikle eğitim-öğretimde hızlı bir ilerleme söz konusuysen Afganistan karanlık bir dönemin içine girmiş oluyordu. Ülke, tarihinde görülmemiş bir eğitim politikasıyla karşı karşıya kalmıştı. Taliban ülkenin tamamını ele geçirmeden önce hâkim olduğu illerde kız erkek ayırımı yapmadan devlet okullarında eğitimi yasaklamıştı. Kâbil'i de ele geçirdikten sonra bu tutumlarını biraz gevşettiler ve erkeklerin okumasına izin verdiler. Ne var ki kızların ne okumasına ne de çalışmasına izin verdiler.⁶⁹

Taliban'ın kızlara karşı olan tutumuna uluslararası toplumlardan gelen tepkilere Dışişleri bakanı Molla Muhammed Gavs şöyle cevap vermiştir: Biz askerlerimize bazı sözler verdik, bunlardan biri de kadınların eğitim almasının ve çalışmasının

⁶⁷ Endişmend, a.g.e., s. 219.

⁶⁸ Damla Şahin, "Taliban'ın Ortaya Çıkışı ve ABD'nin Örgütün Gelişim Sürecindeki Etkisi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (2016), 232; Akbarshah Ahmadi, "Dinsel Şiddet'in Sosyo-Politik Kaynakları: Taliban Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVI, sy. 1 (2017), 125; *Nigâh-i Muhtasar be Tarih-i Maasir-i Afganistan*, s. 509.

⁶⁹ Endişmend, a.g.e., ss. 219-20; Vahîd Mujde, *Afganistan ve Penç Sâl Sulta-i Taliban*, Kitabhâne-i Millî İran, Tahran, 2003, s. 109.

yasaklanmasıdır. Norveç dışişleri bakanlığı Taliban'a, beşinin kızlara özel olmak şartıyla Kâbil'de on tane büyük medrese yapamaya Avrupa'nın hazır olduğunu bildirdi. Taliban ilk başta bu önerinin kabul edilebileceğini söylese de daha sonra reddettiklerini açıkladılar. Taliban yönetiminde özellikle İslâmî ilimlerin öğretimine ağırlık verilmiştir. Bu çerçevede bazı liseler erkeklerin hafızlık eğitimi alacağı Dâru'l-huffâzlara dönüştürülmüştür.⁷⁰

İlkokul birinci sınıftan itibaren bütün okullarda Arapça dersi zorunlu kılınmıştır. Okullarda din ağırlıklı eğitim programı uygulanmaya başlanmıştır. Hatta Türk okullarında bile birçok ders dinî içerikli derslere çevirilmiştir. Bu dönemde özellikle resmi olmayan medreseler dolup taşmıştı. Gayr-i resmi medreselerin ders müfredatı zaten baştan beri Arapça olarak devam ediyordu. Taliban resmi medreselerin de ders müfredatında değişiklik yapıp bazı derslerin yerine dinî dersler koymuştur.

7. Taliban Dönemi'nden Günümüze Kadar İslâmî İlimler ve Arapça Öğretimi

15 Ekim 2001 yılında Amerika ve İngiltere öncülüğündeki NATO Taliban'ı vurmaya başladı, yaklaşık bir buçuk ay sonra Taliban rejimi yıkıldı ve Burhaneddin Rabbani cumhurbaşkanı oldu. 2001 yılının Aralık ayında Almanya'da düzenlenen konferansta Hamit Karzaî geçici olarak devlet başkanlığına atandı. 2004'te yapılan başkanlık seçimini de yine Kerzaî kazanıp resmen başkanlık görevine başlamış oldu.⁷¹

Taliban rejimi ortadan kaldıktan sonra Afganistan eğitim tarihi için yeni bir sayfa açılması gerekiyordu. Bakanlık, ihtiyaçlar doğrultusunda eğitimin temel unsurlarını yeniden şekillendirmeye çalıştı. On iki yıllık eğitim sistemi uygulanıp, vatandaşlara ücretsiz eğitim öğretim vermeye devam etti. Böylece Afganistan'da eğitim sistemi bir nebze de olsa yerine oturmaya başlamış oldu. Hâlihazırda ülkede normal eğitim ve İslâmî ilimler eğitimi okulların ders müfredatında da yer almakta, resmi ve gayr-i resmi medreselerde vermeye devam etmektedir. Devlete bağlı okullar, resmi Dâru'l-huffâz ve Durul-ulûm medreselerinin ders müfredatında yer alan Arapça ve İslâmî ilimler dışında diğer alanlardan dersler de konulmuştur. Ancak resmi olmayan medreselerde derslerin neredeyse tamamı Arapça ve İslâmî ilimlerden ibarettir.

⁷⁰ Mujde, *a.g.e.*, ss. 110-12.

⁷¹ *Tarih-i muhtasar penç dehe-i Afganistan*, s. 74.

İKİNCİ BÖLÜM

EĞİTİM-ÖĞRETİM YAPILAN MEDRESELER

VE DİĞER MEKANLAR

A. Medreseler

1. Tarihi

Medrese, İslam tarihinde eğitim öğretim faaliyetlerinin yapıldığı mekânlara verilen genel bir isim olup, tarihi İslamiyet'in ilk dönemlerine rastlamaktadır. Okumak, anlamak ve ezberlemek manalarına gelen “ders” kökünden bir mekân ismidir. İslam'ın ilk dönemlerinde eğitim camilerde yapılmaktaydı ve daha sonra ihtiyaç hasıl olunca Dâru'l-Kurrâ gibi eğitim binalarının yapıldığı bilinmektedir. Bu eğitim binalarının medresenin ilk başlangıcı olarak kabul gördüğünü öne sürenler olsa da inşa edildiği tarihten itibaren eğitim-öğretim faaliyetlerinin de yapıldığı Nebevî Mescidinin medrese için ilk örnek kabul edilmesi daha doğru görülmektedir.⁷²

İslâm dininin yayıldığı coğrafyalardaki eğitim-öğretim sistemlerinde ciddi bir değişiklik meydana gelmiştir. İnsanların eskiden aldıkları birçok eğitimin yerini Kuran, hadis ve fıkıh gibi İslami ilimler almıştır. İslâmî ilimlerin eğitimi Peygamber'in (a.s.v) gönderilmesi ile başlayıp, dört halife, Emevîler ve Abbasiler döneminde de aynı şekilde devam etmiştir. Hepsinin döneminde dersler genellikle camilerde özel olarak verilmiştir. Camiler bir taraftan dini görevleri yerine getirmek, diğer yandan da eğitim-öğretimi vermek için kullanılmıştır.⁷³

Medreselerin ilk ortaya çıkışıyla ilgili farklı görüşler ortaya atılmıştır. Corci Zeydan'ın ifadesine göre, batılı araştırmacılar tarafından, ilk medresenin Abbasi halifesi Me'mun'un Horasan valiliği döneminde kurulduğu ifade edilir. Bir başka görüşe göre ilk medreseler, bu günkü Afganistan topraklarında bulunan Belh'te ve Özbekistan topraklarında bulunan Buhara'da Budist viharaları taklit edilerek yapılmıştır. Ancak

⁷² Nebi Bozkurt, “Medrese”, *DİA*, 2003, XXVIII, 323-24.

⁷³ Kamgar, *Tarih-i Maarif-i Afganistan*, ss. 33-34.

kaynaklarda ilk medreseyi, fakih ve muhaddis Ebu Bekir Ahmet b. İshak es-Sıbgî'nin (ö. 342/954) yaptırdığı zikredilir. Medrese denilince akla Nizamül'l-Mülk tarafından yapılan Nzamiye medreseleri gelir. Zaman içerisinde Nizamiye medreseleri tarzında bu günkü Afganistan'ın Herat ve Belh şehirlerinde de yapılmıştır.⁷⁴

Medreseler, İslâmî ilimlerin eğitim-öğretimi açısından diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi Afganistan'da da büyük bir öneme sahiptir. Bölgedeki medreselerin çoğu resmî olmadığı için başta müderrislerin maaşları olmak üzere, öğrencilerin erzakları da dâhil medresenin tüm genel giderleri bölge halkı tarafından karşılanmaktadır.⁷⁵

Resmi olmayan medreselerin eğitim-öğretim yılı hicri kameri takvime göre düzenlenmekteydi. Neredeyse hiç tatili olmayan medreselerde dersler, Ramazan Bayramı'ndan hemen sonra başlayıp bir sonraki Ramazan Bayramı'na kadar aralıksız devam etmektedir. Haftalık ders programı Cumartesi sabah namazından sonra başlayıp Perşembe günü öğleden sonra sona ermektedir.

2. Genel Durum

Farayab'daki medreseler, bölgede yaşayan veya o bölgeden yurtdışına göç eden maddî durumları iyi olan yardımsever halk tarafından inşa edilmektedir. Az bir bölümü hariç bu medreselerin hemen hepsi tek katlı ve kare şeklinde inşa yapılmaktadır. Bu yapının müstemilatı içerisinde şunlar bulunmaktadır: Müderris odaları, dershaneler, hafızlık yapanlara özel "klas" ismi verilen uzunca bir salon, dört beş kişilik öğrenci odaları, medresenin genelde ortasında yer alan bir su havuzu ve kuyusu, içinde ya da medreseye bitişik vaziyette inşa edilmiş bir adet mescit. Medreselerde ikindi namazı ile akşam namazı arası teneffüs saati olduğu için her medresenin arka tarafında genelde bir teneffüs mekânı yer almaktadır.

Öğrencilerin ders çalışmak, mütalaa etmek, sabah ve öğlen saatlerinde yemek, uyumak gibi ihtiyaçlarını karşılamak için kullandıkları tek mekân odalarıdır. Öğrenciler akşam yemeğini ise hocaları ile birlikte yemektirler. Yine farklı odalarda kalan öğrenciler beraber ders çalışmak, tek başına sesli okuma yapmak veya hıfzını geliştirmek için mescidi kullanabilmektedir. Medresenin bulunduğu bölge camisi,

⁷⁴ Bozkurt, a.g.m., s. 324; Habibi, a.g.e., s. 833.

⁷⁵ Kamgar, *Tarih-i Maarif-i Afganistan*, s. 35.

medresenin camisi kabul edildiği için mescitlere ayrıca özel bir imam veya müezzin tayin edilmez, bu ihtiyaçları medrese hocaları ve öğrencileri karşılarlar. Farz namazlar mutlaka mahalle halkının da katılımıyla cemaatle bu mescitlerde kılınmaktadır.

Medreselerin çoğunda özel kütüphane bulunmayıp, öğrenciler gerektiğinde hocaların kitaplarını kullanmaktadır. Öğrenciler, hocalarının eğitim hayatları boyunca kendi çabaları ile oluşturdukları özel kütüphanelerden; ders ve ödevlerini yapmada ve Cuma namazı için hutbe konusu belirleyip hazırlama gibi araştırmalarda faydalanmaktadır.

Medreselerde odalar, genelde birbirlerine bitişik, girişleri ayrı büyük birer salon şeklinde tasarlanmıştır. Ayrıca öğrencilerin banyo ihtiyaçlarını görecekleri ve fazla eşyalarını koyabilecekleri, gerektiğinde mutfak olarak da kullanabilecekleri bir de dehliz-koridor yer almaktadır. İlaveten, medreselerde, herkes için akşam yemeğinin hazırlandığı, istediklerinde öğrencilerin de kullanabilecekleri büyük bir mutfak da bulunmaktadır.

3. İdarî Yapısı

Medreselerin idarî yapısı ser müderris, yardımcı müderrisler, kârîbaşı, aşçıbaşı ve mescit sorumlusundan oluşmaktadır. Medreselerin ser müderrisi çoğunlukla gönüllü bir şahıs olmakta, bazıları ise mahalle halkı ile yıllık maaş karşılığında anlaşma yapmaktadır. Medreselerin malî durumu ile devletin herhangi bir bağı bulunmamaktadır. Geçimi tamamen bölge halkının yardımı ile sağlanmaktadır. Baş müderris genelde gönüllü olduğu için yardımcı müderrislerin, kârîbaşı ve diğer çalışanların maaşlarını yurtiçi ve yurtdışındaki yardımsever insanlardan toplanan para ile karşılamaktadır.

Ser müderris, resmî kurumlardaki genel müdür gibi, medresenin genel olarak her şeyi ile ilgilenen sorumlu kişisidir. Daha çok hadis, tefsir, fıkıh, mantık gibi konularda ileri seviyede okuyan öğrencilere ders vermektedir. Bu, yardımcı müderrislerin ileri seviyede okuyanlara ders veremeyeceği anlamına gelmemektedir. Ser müderrisin ders programı, sorumluluklarının çokluğu sebebiyle nispeten esnek sayılır ancak bu ileri seviyedeki öğrenciler için bir sorun teşkil etmemektedir. Zira kendi gayretleri ile

dersleri çalışabildikleri için zaman zaman derslerin iptal olması herhangi bir sakınca doğurmamaktadır.

Yardımcı müderrisler sürekli medresede olduklarından ve sadece öğrencilere ders vermekle yükümlü bulduklarından öğretim işinin büyük bir kısmını onlar yüklenmektedir. Keza müderrisler, medresedeki öğrencilerin yeme-içme, yatma, okuma gibi genel disiplinlerini de sağlamaktadır. O sebeple müderrisler en çok ilk ve orta seviyede tahsil gören talebelerin dersleri ile meşgul olmaktadır. Ser müderris evine, şehir dışına veya yurtdışına çıkmak istediğinde yardımcılarından birini yerine vekâleten tayin etmektedir.

Kârîbaşî (hafız başî), medresede sadece hafızlık yapan öğrencilerin sorumluluğunu üstlenmektedir. Hafızlık yapan öğrenciler baş müderris hariç diğer müderrislerin sorumluluğu altına girmemektedir. Hafızlarla özel olarak bir kârîbaşî ve yardımcısı ilgilenmektedir. Hafızlık yapmanın zor olmasından dolayı olmalı ki, kârîbaşî medresede kendi öğrencileriyle daha özel ve disiplinli bir tarzda ilgilenmektedir.

Medresedeki diğer bir sorumlu da öğrencilerin, özellikle hafızların içinden seçilen mescit sorumlusu ve aynı zamanda müezzini de olan kişidir. Müezzin mescidin temizliğinden ve vakit ezanlarından sorumludur.

Son olarak kendisinden bahsedeceğimiz kişi, yanına sırasıyla öğrencilerden bir-iki kişi alarak medresede bulunan, tüm medrese kadrosuna akşam yemeğini hazırlayan aşçı başıdır. Bu kişinin yaptığı diğer bir iş, öğrencilere gıda taksimatı yapmasıdır. Öğrenciler öğlen yemeklerini varsa medresenin bütçesinden, yoksa kendi imkânları ile yemektirler.

B. Günümüzde Faaliyet Gösteren Medreseler

1. Hz. Baba Veli Medresesi

Hz. Baba Veli Medresesi konum olarak Andhoy şehir merkezine bitişik, Balâ Hisar kalesinin eteğinde yer almaktadır. 1940 senesinde ilçenin önde gelen din âlimleri ve zenginleri tarafından inşa edilen medresenin içinde H. 10. asırda yapılmış tarihî bir camii, bir türbe ve yine aynı tarihlerde yapılmış bir de havuz bulunmaktadır.

2. Hâlid b. Velîd Medresesi

Medrese Faryab'ın Korgan ilçesinin Bağ-ı bostan kasabasında, Surh bâzâr'a (Kırmızı Pazar) 200 metre uzaklıkta olup Mahdumlar mahallesinde bulunmaktadır. Medrese 1905 yılında dönemin din âlimi, medresenin ilk müderrisi ve aynı zamanda toplumun kanaat önderi sayılan Hüdai Nazar Halifeler tarafından yaptırılmıştır. Medresenin faaliyetleri Hüdai Nazar Halifeler'in önderliğinde 1967'li yıllara kadar yürütülmüş, bu süre zarfında birçok talebe yetiştirilmiştir. Bu dönemde yetişen talebeler arasında daha sonraki yıllarda medrese baş müderrisi olarak görev yapanlar da olmuştur.

Hüdai Nazar Halifeler'in vefatının ardından, medresenin başına müderris olarak, bu medresede yetişmiş aynı zamanda bir din âlimi olan Hafız Ahmet Mahdum Ağa getirilmiştir. Hüdai Nazar Halifeler'in vefatıyla sarsılan talebelerin çoğu, yavaş yavaş medreseden ayrılmaya başlamış, daha iyi müderrislere sahip olan bölgenin diğer medreselerine kaymışlardır. Dolayısıyla medrese, Mahdum Ağa'nın müderrisliğinde ancak üç sene kadar devam edebilmiştir. Medrese, 1970'dan 1985'e kadar tamamen işlevsiz kalmıştır. Bu uzun süreden sonra, bölge halkının çabalarıyla 1995'e kadar farklı tarihlerde, farklı müderrisler tayin edilerek medrese tekrar ayağa kaldırılmaya çalışılmıştır. Bu müderrislerden Hamit Han Halifeler üç yıl, Mevlevî Abdülkadir Mahdum altı ay, Mevlevî Yaz Murad Ağa altı ay, Mevlevî Mahmut Çarbölekî yaklaşık bir yıl, Mevlevî Mahmut Çonta iki yıl ve son olarak Dânullâ Emin Mantıkî üç yıl, toplam on olmak üzere 1995 yılına kadar ders vermişlerdir. 1995'ten itibaren beş yıl tekrar ara verilen medrese, Mevlevî Hak Murat Halit tarafından 2000 yılında yeniden başlatılmıştır.

Medrese tek katlı plan üzerine yapılmış olup üstü açık geniş bir avluya sahiptir. Medresenin yapımı için gereken harcamalarda devletin herhangi bir katkısı olmamıştır. Yapım masrafları tamamen bölge halkı tarafından karşılanmıştır. O yüzden medresedeki localar, sadece su ve topraktan oluşan, "Pahsa" adı verilen ve herkes tarafından kolayca yapılabilen sert bir çamurdan inşa edilmiştir. Medrese "hücre" ve "otak" da denilen yerden 1,5 metre yüksekliğindeki 25 dehlizli öğrenci odası, dört müderris odası ve bir

de klâs'tan⁷⁶ oluşmaktadır. Bu odaların her biri medresenin öğrenci kapasitesine göre dört ila sekiz öğrenci tarafından kullanılabilir.

Her kısmı çamur malzemedan yapıldığı için medrese yıllar içerisinde harabeye dönüşmüş ve neredeyse düz bir arazi görünümü almıştır. Harabe, 2000 yılında Pakistan'da eğitimini tamamladıktan sonra ülkeye dönen Mevlevi Hak Murat Halit tarafından yeniden onarılmıştır. Mevlevi Hak Murat, mahalle büyüklerini toplamış ve medreseyi tekrardan hizmete açmak için ahaliden izin almıştır. Hizmete girdikten sonra hızla büyüyen medrese bir iki yıl içerisinde bölgenin gözde medreseleri arasına girmeyi başarmıştır. Kuşkusuz bu başarının arkasında, Mevlevi'nin medreseye getirdiği nitelikli hocaların payı büyüktür.

Mevlevi Hak Murat işbaşına geldikten beş yıl sonra medresenin tümünü tamamen elden geçirmiştir. Medresenin yeni yapımında odalar büyük ve yüksek bir şekilde, pişmiş kerpiç kullanılarak yapılmıştır. Mevlevi ayrıca, medresenin içinde bir camii, öğrencilerin ve mahallelilerin kullanabileceği iki su kuyusu da yaptırmıştır. Şu an Halid b. Velid medresesi, baş müderris Mevlevi Hak Murat Halit, yardımcıları Mevlevi Şah Murat, Mevlevi Ömer Han ve Kârîbaşî Hafız Muhammed Selam Emîni'nin yönetiminde, 20 misafir⁷⁷ ve 80 kadar da yerli öğrencisi ile eğitime devam etmektedir.

3. Sa'd b. Ebi Vakkâs Medresesi

Bölgenin önde gelen Dâru'l-ulûm medreselerinden biri olan Sad b. Ebi Vakkâs Medresesi, yörenin bazı ilim aşığı şahsiyetlerinin talebi üzerine 1992'de "Büyük Mevlevi" lakaplı, çevrede saygın bir kişiliğe sahip olan Muhammed Selam Kelân (Büyük) öncülüğünde inşa edilmiştir. Mevlâna, ilk kurulduğunda etrafında duvarları ve altı hücrelerinden başka bir şeyi olmayan bu medresede birkaç öğrencisi ile tedrise başlamıştır.

Başlangıçta öğrencilerin yemek ihtiyaçlarını karşılamak gayesiyle kendi evini kullanmıştır. Odalarında yere serilecek döşekleri bile olmayan bu medresede, Mevlevi'nin eski bir öğrencisi olan küçük Mevlevi Selam'ın ders vermeye başlaması ile birlikte değişim başlamış ve kısa sürede öğrenci sayısı hızla artmıştır. Bu gelişme

⁷⁶ Hafızlık yapan öğrencilerin ezber yaptığı, en az 10 metre kare uzunluğunda bir oda

⁷⁷ Şehir dışından okumaya gelen öğrencilere verilen isim

üzerine ilim severler komşu mahalle sakinlerinden medreseye yardım olarak pirinç, yağ, ekmek gibi bazı temel ihtiyaçları toplamaya başlamış, erzak ve nakit para noktasında sıkıntının aşılmasına yardımcı olmuşlardır.

Medresenin mefruşat ihtiyaçları Mevlevi Sahib'in Suudi Arabistan'da yaşayan bazı yakın akraba çevresi ve dostları tarafından karşılanmıştır. Bir müddet sonra Mevlevi sahip Muhammed Selam Büyük'ün eski öğrencilerinden Mevlevi Abdülkerim Mahdum da medresede tedrise başlamıştır. Suudi Arabistan'da ikamet eden bir ilim dostu -Mevlevi Selam Büyük'ün yakın arkadaşı Hacı Ahmet Çakır her açıdan gelişmeye başlayan medresenin güney tarafına birkaç öğrenci odası ile iki de tedrisat odası yaptırmıştır.

Müteakip yıllarda medrese hocalarının saflarına kendi istekleriyle, "Fil" lakabı ile meşhur Mevlevi Abdüsselam "Fil" ve Mevlevi Azim Doğan da katılmıştır. Şu an itibarıyla Sad b. Ebi Vakkâs Medresesi'nde 12 hocanın nezaretinde, 150 yatılı, 300 de gündüzlü olmak üzere yaklaşık 450 kadar öğrenci tahsil görmektedir.

4. Şemsu'l-Ulûm Medresesi

Medrese bölge halkının yoğun isteği üzerine Molla Emin Hacı adındaki ilim sever bir kişinin öncülüğünde 2006 yılında 3000 metre kare arazi üzerine inşa edilmiştir. Bu medrese Faryab ilinin Korgan ilçesinin Hamsamlar mahallesinde yer almıştır. Bu bölgede medrese yapılmasının sebebi, mahalleden iki kişinin Pakistan'da eğitimini tamamlayıp yurda dönmeleri, ayrıca mahalle halkı da çocuklarını eğitim için uzaklara göndermek istememeleridir.

Halkın kısıtlı imkanlarından dolayı bölgedeki medreseler genelde tek katlı olarak inşa edilmektedir. Bu medrese de tek kat plan üzerine üçgen şeklinde inşa edilip, içinde birer banyo ve dehlizi olan otuz öğrenci odası, bir klas, iki hafız başı odası, üç de müderrislerin dersane olarak da kullandığı, toplam otuz altı adet hücre bulunmaktadır. Bu odaların yapımında yağmur ve su birikintilerinden zarar görmemesi için yerden bir metre kadar olan kısmında pişmiş kerpiç kullanılmıştır. Ondak yukarı kısımları ise maliyeti biraz daha düşük olan ham kerpiçlerden yapılmıştır. Odaları, medresenin öğrenci kapasitesine göre altı ila sekiz öğrenci kullanmaktadır.

Medresenin girişinde hem medresedekilerin hem de bölge halkının ibadetlerini yapabileceği bir cami bulunmaktadır. Aynı zamanda talebeler camiyi sesli okuma ve ezber yapmak için de kullanmaktadırlar. Medresenin ortasında, talebelerin ve mahalle halkının su ihtiyaçlarını karşılaması için bir de havuz bulunmaktadır. Zemin tamamen toprak olduğu için, suyunu toz ve diğer kirletici maddelerden korumak amaçlı havuzun üstü kapatılmaktadır. Şu an medrese; müderrisleri Mevlevi Feyzullah, Mevlevi Abdullah Zeki, Molla Amanullah ve 170 öğrencisi ile eğitim öğretim hayatına devam etmektedir.

5. Muhammediye Medresesi

Bu medrese konum olarak Faryab ilinin Korgan ilçesinin merkezinde yer almış olup, 2006 yılında bazı din âlimleri ve bölge sakinlerinin yoğun isteği üzerine âlim aynı zamanda toplumun kanaat önderi olan Yusuf Halifeler tarafından yaptırılmıştır. Daha önce de zikrettiğimiz gibi medreselerin, özellikle köy ve kasabalarda bulunanların yapımında devletin hiçbir şekilde katkısı bulunmamıştır.

Bu medrese de halkın ekonomik imkanları doğrultusunda inşa edilmiş olup içinde yirmi öğrenci odası, dört müderris odası, bir hafızların ezber yaptıkları uzunca klas bir de içme su havuzu bulunmaktadır. Medrese dört müderris, iki Kâribaşı ve yüz elli gece gündüzlü öğrencisi ile eğitime devam edilmektedir.

6. İmam Müslim Medresesi

Medrese Faryab'ın Hançarbağ ilçe merkezinde yer alıp 2011 yılında 2000 metre kare arazi üzerine ilçe halkı tarafından inşa edilmiştir. İçinde bir cami, on üç öğrenci odası, iki müderris odası ve ders hanesi, iki de kâribaşı odası ve klası bulunmaktadır. Medrese Mevlevi Hüdayâr Âhund öncülüğünde yürütülmektedir. Hüdayâr hoca aynı zamanda medresenin bütün ihtiyaçları ile, diğer hocaların aylık maaşından tut öğrencilerin yeme içme ihtiyaçlarına kadar bizzat kendisi ilgilenmektedir. Medrese gece gündüzlü olarak yaklaşık yüz elli öğrenci, iki müderris ve bir kâribaşı ile öğretime devam etmektedir.

7. Dâru'l-ulûm Namazgâh Medresesi

Faryab'ın Korgan ilçesinin Namazgâh kasabasında bulunan bu medrese 2005 yılında kasaba halkı tarafından yaptırılmıştır. Medresenin üzerine inşa edildiği arazi,

Arabistan’da ikamet eden bir hayırsever iş adamı tarafından vakfedilmiştir. Medresenin yapılmasına daha sonra baş müderris olarak görev yapan din âlimi Mevlevi Abdurrahim ağa sebep olmuştur. Abdurrahim hoca aynı zamanda medresenin bütün ihtiyaçları ile de ilgilenmiştir.

Medresede sekiz kişilik on beş öğrenci odası bir müderris odası, aynı zamanda dersane, bir kâribaşı odası ve bir de klas bulunmaktadır. Yüz yirmi öğrenci iki müderris bir kâribaşı ile eğitim öğretime devam etmektedir.

8. Bağbostan Körbaylar Medresesi

Medrese Faryab’ın Korgan ilçesinin Bağbostan kasabasının Körbaylar mahallesinde bulunup 1992 yılında Kârî Naim öncülüğünde mahalle büyükleri tarafından yaptırılmıştır. 1942 yılında inşa edilen mahalle camisine bitişik yapılan medresede ilk yıllarda sadece mahalle çocukları okutuluyorken sonraki yıllarda eğitimini İran’da almış Hafız Naim Ağanın müderrisliğinde medrese kısa sürede dolup taşmıştır.

Medresede sadece hafız yetiştirilip diğer İslâmî ilimler okutulmamıştır. 2005 yılına kadar çok sayıda hafız yetiştirip bölgenin en meşhur hafızlık medresesi haline gelmiştir. Meşhur olmasına, iyi bir hafız olarak Naim hocanın sesi ve güzel Kuran-ı kerim okuması sebep olmuştur. Eğitim, diğer medreselerde de olduğu gibi tamamen ücretsiz verilmeye devam etmiştir.

Medrese, üç oda bir de yaklaşık 150 kişilik bir klastan oluşuyor. Camiye bitişik olduğu için camii de medresenin bir parçası haline gelmiş olup, özellikle resmi okulların tatil olduğu dönemlerde öğrenciler medresenin klasına sığmıyor ve camide okuyorlar. Medrese aynı zamanda bölgenin en büyük ikinci içme su havuzuna da sahiplik ediyor.

9. Bâşler (Beşler) Medresesi

Medrese, beşler mahallesindeki caminin imamı Kârî Abdülkerim Purhâneçi hocanın isteği üzerine 1961 yılında mahalle sakinleri tarafından yaptırılmıştır. Medresede altı öğrenci odası bir tane de müderrislerin kullandığı dersane vardır. Purhâneçi hoca iki sene ders verdikten sonra yerine Kârî Abdülkadir Mahdum Bucak gelmiştir. Bucak hoca 1991 yılına kadar müderrislik yapmıştır.

Bu medresenin diğerklerinden farkı, müderrisin aynı zamanda mahalle camisinden de sorumlu olup imamlık yapmasıdır. Şehir dışındaki camii imamlarının maaşlarını mahalle halkı vermektedir. Onun için Beşler mahallesi sakinleri, hoca ile hem medreseye müderris hem de camiye imam olması şeklinde anlaşma yapıp ona göre ücret belirlemektedirler. Hal böyle olunca Bucak hocadan sonra 2012'ye kadar birkaç hoca değişikliği olup 2012 yılından günümüze kadar Mevlevi Mahmut Kumandan Hoca devam etmektedir.

C. Medreselerde Hoca Ve Öğrenciler İçin Kullanılan Ünvanlar

1. Ser müderris

Farsçada baş müderris anlamına gelen bu lakap, medresede büyük ve en yetkili hocaya verilen isimdir. Baş müderris, medresede bulunan hocalar, kârî başılar ve öğrenciler gibi herkesten sorumludur. Aynı zamanda medresenin en önemli temel ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü olan kişi de yine ser müderristir.

2. Müderris

Müderrisler genelde sadece öğrencilere ders vermekle sorumlu olan hocalardır. Ancak medresede baş müderris bulunmadığı zaman yetki, seviyesine göre müderrislere geçmektedir.

3. Mevlevi

Bu tabir genel bir anlam ifade etmektedir. Herhangi bir yerde görev yapsın ya da yapmasın bütün medrese mezunları için kullanılmaktadır.

4. Molla

Molla sözcüğü Mevlevi'den farklı olarak, medrese mezunu olsun ya da yarıda bırakmış olsun o kişi için kullanılan bir ifadedir. Daha çok dinî öğrenimini yarıda bırakan insanlar için kullanıldığını söyleyebiliriz.

5. Kâribaşı

Kâribaşı, medresede hafızlık yapan öğrencilerin hocası ve bir de başmüderristen sonra onlardan sorumlu kişidir.

6. Kâri

Kâri, medreselerde Kuran-ı kerim ezberleyen öğrenciler için kullanıldığı gibi tamamen hafız olan kişiler için de kullanılan bir sözcüktür.

D. Medreselerdeki Eğitim-Öğretim Yöntemleri

Medreselerde İslâmî ilimler ve Arapça eğitim öğretim konusunda derslerin daha verimli ve anlaşılır olması için bilirkişiler tarafından bazı yöntemler geliştirilmiştir. İslâmî ilimlerin öğretiminde tarihi çok eskilere dayanan bu yöntemlerin günümüzdeki medreselerde uygulanan ve en çok öne çıkanlarından bahsedeceğiz.

1. Takrîr

Tarihi çok eskilere dayanan geleneksel bir yöntem olan Takrîr metodu başta İslâmî ilimler olmak üzere bütün sözlü anlatıma dayalı eğitim öğretim faaliyetlerinde kullanılmıştır. Bu metot, öğrencinin derslere kendini vermesini, derse ilgisinin artmasını ve dersleri daha iyi anlayabilmesini sağladığı için en çok tercih edilen metotlardan birisi olmuştur.

Bu metotta müderris, ilk önce besmele ve salvele ile derse başlar. Eğer kitaba yeni başlanıyorsa kitabın başından, yok eğer kitap biraz okunmuş ise gelinen sayfadan kitabın Arapça metnini gramere uygun bir şekilde okuduktan sonra dersin özetini (hülâsasını) yapar. O günkü dersi etraflıca anlatır öğrenciler de dikkatlice dinler. Bazen de müderris dersin Arapça metnini öğrencilerden birine okutur, yanlış varsa düzeltip açıklama kısmına geçer. Müderris, öğrencilerden metinlerde geçen bazı garip cümlelerin irabını yapmalarını ister.⁷⁸

Ders anlatımı bittikten sonra, hoca, öğrencilerin, yarınki dersi daha iyi anlamaları için önceden çalışarak gelmelerini ister. Okutulan kitapları her bir öğrenci kendi imkânları ile temin eder

2. Ezber (Yâd)

Medrese eğitimlerinde ağırlık verilen metotlardan biri de ezber metodudur. Bu metot, bazıları tarafından olumlu olumsuz eleştirilere tabi tutulmuşsa da derslerin çoğunda, en çok da dil ve gramer ağırlıklı derslerde önemli bir yere sahiptir. Çünkü bir

⁷⁸ Mevlevî Hakmurat Hâlid, Erkek, Halid b. Velid Medresesi baş Müderrisi

ilmin sağlıklı korunabilmesi için onu hafızada tutmak daha sonra yazıya dökmek en iyi yöntemdir.

Bu tarz yönetime daha çok Kuran ve Hadis ilimlerinin korunmasında sıkça rastlanıldığını görüyoruz. Talebelerin ezber yöntemine başvurmasının en temel sebepleri, ana dillerinin Arapça olmaması, öğrenim hayatına Arapça elif bâ ile başlamaları, öğrencilerin kulaklarının aşına olması ve dili Arapça olan metinlerin, başka dillerde yazılan metinlerden ezberlenmesinin daha kolay olmasıdır.⁷⁹ Arapça derslerde ezber metodunu öğrencinin yaygın olarak kullandığını ve bazen yeri geldiğinde müderrislerin de kullandıklarına şahit oluyoruz.

Öğrencilerin daha kolay ezber yapabilmeleri için özellikle de Sarf Nahiv gramer ağırlıklı derslerde birtakım yöntemler geliştirilmiştir. Mesela bunlardan şiir, beyit şeklinde yazılan bir gramer kuralının Farsça dilinde yazılanını örnek verelim: *فا مثال عين* *اجوف لام ناقص اى اخی: عين لام آمد لفيف فا ولا مش ملتوى* gibi. Böyle şiir şeklinde yazılanların ezberlenmesi de daha kolay oluyor. Öğrenciler böyle kafiyeli gramer içerikli metinleri ezberleyip gerektiğinde müderris tarafından ya da arkadaşları tarafından yöneltilen gramer sorularına rahatça cevap verebiliyorlar.

Müderrisler öğrencilerine ders hayatı boyunca okudukları kitapların metinlerini ezberlemelerini istemez. Bir örnek verecek olursak, Ezber, Nahiv derslerinde Şarh-ı Molla Cami'ye kadar okutulan kitapların bazılarında yapılıdır.

3. Tekrar

Medrese eğitiminde olmazsa olmazlardan biri de tekrar metodudur. Bu metot talebelerin dersleri daha iyi kavrayıp anlayabilmeleri için çokça başvurulan bir yöntemdir. Talebeler, müderrisleri yanında günlük derslerini işledikten sonra şerikler (aynı kitabı okuyan birkaç talebe) olarak o günkü dersi müzakere ettikten sonra her birisi genellikle caminin bir köşesinde oturup derslerini tekrar ederler.

Talebelerin tekrar Metoduna başvurmalarının birkaç önemli sebebi vardır. Bunlardan birincisi, günlük derslerin akılda kalıcı olmasını sağlamak, ikincisi ezber yapılacak derslere yardımcı olması ve üçüncüsü metin okuma gücünü arttırmak içindir. Ayrıca öğrenciler bir sonraki gün işlenecek dersleri çalışarak ve tekrar ederek gelirler.

⁷⁹ Abdullah Kerimî, erkek, 29, evli, Muhammediye Medresesi Piş kadem öğrencisi

Çünkü ertesi gün derse vardıklarında müderris içlerinden rastgele birisini seçip o günkü dersin Arapça metnini okumasını ister, öğrenci okuduktan sonra müderris teşrih etmeye başlar. Bu sebepten öğrenciler ertesi günkü dersleri anlamını düşünerek metinleri gramer kuralları çerçevesinde birkaç kez okuyup gelme mecburiyetindedir.

Müderrislerin öğrencilerine dersleri tekrar ettirmesi, onların dersleri daha iyi anlamasını sağlamıştır. O yüzden tekrar metoduna âlimler olumlu yaklaşmışlar ve bu konuda tekrarın önemine vurgu yapan, günümüzde de meşhur olan “et-tekrâru ahsen” şeklinde başlayan öğrenciler tarafından yaygın olarak kullanılan birtakım sözlemler geliştirmişlerdir.

4. Mütalaa

Kelime olarak dikkatle okumak, incelemek manasına gelen Mütalaa, medreselerde hem hocalar hem de öğrenciler tarafından en çok başvurulan metotlardan biridir. Çünkü her gün müderrisler anlatacağı konuyu, öğrenciler alacağı dersleri öncesinden mütalaa yaparak gelirler. Böylece öğrenciler, ertesi gün alacağı dersi önce ders kitabından sonra varsa kitabın şerhinden bakarak anlamaya ve anlamadığı kısımları tespit etmeye çalışırlar. Medreselerde durumu iyi olan öğrenciler için “mütalaa çıkmış talebe” ifadesi kullanılır. Bundan da anlaşılacağı üzere mütalaa'yı herkes yapmakla birlikte, en çok da kendini yetiştirmiş, derslere hâkim olan öğrenciler yaparlar.

Müderrisler, ileri seviyede okuyan öğrenciler ders verecekleri zaman, öğrencilerin derse dair ince sorular sorabileceklerini düşündükleri için derse hazırlık anlamında bir ön mütalaa yaparlar.⁸⁰ Hocaların, yeni başlayan öğrencilerin derslerini kendilerine verdikleri “Piş kadem”(öne çıkan)“ diye adlandırılan mütalaa çıkmış öğrenciler, hemen hemen bütün dersten önce hazırlık babında bir mütalaa yaparken müderrislerin bütün derslerde, bazı Mantık, Meanî, Tefsir gibi dersler hariç mütalaa yapmadıklarını görüyoruz. Piş kademler mütalaa'yı özel derslerinden zaman buldukça yaparlar ve bu zaman da genellikle yatsı namazından sonra uyku zamanından önceye denk gelir.

Mütalaa metodu en çok ileri seviyede okuyan talebeler için vazgeçilmez bir yöntem olup, onların her gün yapmaları zorunludur. Medreseye yeni başlayan ya da alt

⁸⁰ Muhammedullah Muradî, 35, evli, Halid b. Velid Medresesi Müderris yardımcısı

seviyelerde okuyan talebeler için mütalaa yapmak zordur. Onlar için herhangi bir zorunluluk da yoktur. Çünkü mütalaa yapmak için belli bir ilmî birikime ve Arapça dil bilgisine sahip olmak gereklidir.

Öğrenciler mütalaaı genellikle gece yatma saatinden önceki zaman diliminde yaparlar. Çünkü mütalaa yapmak için ortamın sessiz, sakin olması gerekiyor. Ayrıca derslerin sabah namazından sonra işlenmesi de mütalaaın gecenin o saatlerinde yapılmasına neden oluyor.

Mütalaa, öğrenci için anlaşılması zor olan derslerde konuyu çabuk kavraması için yardımcı olup öğrencinin kendini derse vermesini sağlıyor. Bu uygulamanın medreselerde belli bir seviyeye gelen öğrencilere yaptırılmasının zorunlu olması eğitimin de kalitesini artırıyor. Medreselerdeki öğrencilerin küçük yaşta hâriç nerdeyse hepsi uzaktan ya da yakından gelsin yatılı okumaktadırlar. Dolayısıyla medreselerde sürekli bir iki tane müderrisin bulunduğunu ve bunların sürekli öğrencileri gözettiğini düşündüğümüzde mütalaa yapanların ve diğer öğrencilerin kontrol altında olduğu anlaşılmaktadır.

5. İmlâ

Medreselerde bir diğer öğrenim yöntemi de imlâ metodudur. Bu metod daha çok erken dönem medreselerinde ders kitaplarının yetersiz olduğu zamanlarda kitapları çoğaltma amaçlı kullanılmıştır. Daha sonraları da Sarf ve bazı Nahiv konuları gibi tamamen ezbere dayalı olan derslerde isteyen, arkadaşının veya müderrisin kitabından gerekli konuları yazıp ihtiyaçlarını gidermişlerdir.

Müderris, öğrencilerine günlük okudukları derslerin Arapça metnini kendi dillerine ve Farsçaya tercüme ederek yazıya dökmelerini istemektedir. Tez konumuz olan medreselerin bulunduğu bölgelerin sakinleri nerdeyse hepsi Türk kökenlidir. Onun için müderrisler, öğrencilerine dersleri ana dillerine yazdırmakla konunun daha iyi anlaşılmasını amaçlamaktadırlar. Farsçaya tercüme ettirip yazdırmaları, ülkenin resmi dillerinden biri olduğu için Farsça diline de aşina olmalarını sağlamaktadır. Yalnız öğrenciler müderrislerin yanında ders esnasında not almayıp bir arkadaşının kitabına bakıp dersten çıktıktan sonra o günkü ve bir sonraki dersini yazıya dökmektedirler.

İmlâ metodu öğrencilerin yazma yeteneklerini geliştirmektedir. Bu metot, öğrencilerin hem Arapça'da hem de Farsça'da güzel yazı yazmayı öğretmesi açısından çok büyük önem arz etmektedir. Tabi bu metot daha sonraları yazı yazmayı öğrenme dışında pek kullanılmamaktadır. Çünkü ders kitaplarının yeterince nüshaları bulunmaktadır.

6. Soru-Cevap

Medreselerde bir başka eğitim öğretim usûlü de müderris ile talebeler veya talebelerin kendi aralarında birbirlerine karşılıklı olarak sorular sormalarıdır. Bu yöntem ile müderris, talebelerine yönelttiği sorularla dersleri ne kadar anlayıp anlamadıklarını test etmeyi amaçlamaktadır. Aynı şekilde soru-cevap metodunu, öğrenciler de ders bittikten sonra aralarında dersi toplu olarak mütalaa ederken birbirlerine karşılıklı yönelttiği soru cevaplarla uygulamaktadırlar.

Müderris öğrencilerin dersi daha iyi anlayıp kavrayabilmeleri için onları teşvik etme babında, bazen sorduğu sorunun cevabına karşılık bir ödül bile koyardı ki kim sorunun cevabını bilirse ödülü de alırdı. Ödül de genelde medreseye komşu olarak yaşayan halkın hocalara ikram olarak getirdikleri birkaç tane yumurta ya içi etli bir ekmek ve yahut da bir kitap olurdu. Bu metot bütün derslerde uygulanmayıp sadece soru-cevap usulüne uygun, Nahiv, Sarf, Mantık, Miras gibi derslerde uygulanırdı.

Müderrisler, öğrencilerine, medreselerde pek hoş karşılanmayan “Suâl-i cîbî” (cep sorusu) denilen, kitaplarda benzerine çok az rastlanılan, metin olarak çok karışık olan, sadece karşısındakini zor duruma sokmak için iletilen sorulardan uzak durmaları gerektiğini söylüyorlar. Müderrislerin ders anlatımı, bazı dersler hariç hiç ara vermeden iki üç saat sürdüğü oluyor. Böyle olunca da öğrencilerin ister istemez uykusu geliyor. Müderris de dersi kızıştırmak, öğrencilerin uykusunu gidermek için soru yöneltiyor, teker teker dersi anlayıp anlamadıklarını soruyor eğer anladım derlerse ne anladıkları konusunda söz veriyor. Eğer içlerinden birisi anlamamışsa da dersi tekrar anlatıyor. Haliyle ders işleme süresi de saatlerce uzuyor.

Bu metodun medreselerde en çok şu üç şekilde uygulandığını görüyoruz. Birincisi müderrisin öğrencilere genel olarak soru yöneltip cevap vermelerini beklemesidir. İkincisi öğrencilerin müderrise soru sormaları müderrisin cevap

vermesidir. Üçüncüsü de öğrenciler kendi aralarında mütalaa yaparken ya da herhangi bir durumla karşılaşmalarında birbirlerine soru sormalarıdır.

7. Müzakere

Medreselerde öğrenciler açısından en önemli metotlardan biri de müzakere metodudur. Müzakere, kelime olarak tartışmak, görüş alışverişinde bulunmak, görüş bildirmek gibi anlamlara gelse de medreselerde müzakere denilince akla “öğrencilerin birebir ya da toplu olarak günlük derslerini birbirlerine karşılıklı olarak okumaları, anlatmaları gelmektedir. Öğrenciler, hocalarının yanından çıkar çıkmaz fazla zaman geçirmeden öğrendiklerini unutmamak için kendilerine uygun bir oda bulup topluca müzakere etmeye başlamaktadırlar.

Müzakereye başlamadan önce birbirlerine aralarında kimin dersi daha iyi anladığını sorarlar. İçlerinden dersi tam olarak anlayan öğrencinin başlaması ile devam ederler. İlk olarak dersin Arapça metnini okur sonra çevirisini yapar. Çevirisini yaptıktan sonra dersin açıklama kısmına geçer. Öğrenci açıklama kısmında anladıklarını tam olarak arkadaşlarına aktarmaya çalışır ve böylece her bir öğrenci sırasıyla dersi müzakere etmeye devam ederler.

Medresedeki öğrencilerden bazı gruplar hocanın anlattıklarını anlamıyor veya anlamada zorluk çekebiliyor. Bu durum öğrencilerin seviyesine ve dersleri zor-kolay olmasına bağlıdır. Eğer öğrencilerin öğrenim seviyeleri düşük, müderrisin anlattıklarını tam olarak anlamıyor veya dersleri zor ve ağır ise, piş kadem öğrencilerden kendileri ile müzakere yapmasını ve derslerini anlatmasını isteyebiliyorlar.⁸¹

E. Medreseler Hâricinde Eğitim-Öğretim Yapılan Diğer Mekanlar

1. Mescidler

İslâm dünyasında Hz. Peygamber’in de tebliğ görevini yerine getirmek için kullandığı değerli bir mekân olan mescidlerin⁸², özellikle İslâmî ilimlerin eğitim öğretiminde önemli bir konuma sahip olduğu bilinmektedir. Mescidler bütün İslâm dünyasında olduğu gibi Afganistan’da da İslâmî ilimlerin yayılmasında ve

⁸¹ Seyfullah Celâli, erkek, 30, Şemsul ulûm medresesi piş kadem öğrencisi

⁸² Mehmet Bahaüddin Varol, “Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *SÜİFD*, Konya, 2001, sy. XI, 161.

öğretmesinde çok mühim rol üstlenmektedir. Afganistan'ın Faryab şehri de ilim, medeniyet ve kültür şehri olduğu için, ülkede İslâm'ın yayılması ile birlikte bölgede ve diğer şehirlerde mescidler yapıldığı kaynaklarda geçmektedir. Gazneliler döneminde, aynı zamanda Afganistan'ın bir ili olan Gazne şehrinde yapılan Arûs-i Felek cami'sini örnek göstermek mümkündür.⁸³

Diğer eğitim kurumlarının ortaya çıkması, Mescidlerin üstlendiği eğitim vazifesini kısıtlamış olsa da tam olarak ortadan kaldırmamıştır. Mescidler eski dönemlerde olduğu gibi bugün de Müslüman çocukların küçük yaştan itibaren iyi bir din eğitimi altyapısı oluşturma hususundaki görevini sürdürmüştür. Başka bir ifade ile mescidler, çocuklar için din eğitimi veren anaokulu vazifesini göstermektedir. Çünkü çocuklar, mektep ve medreselere gitmeden önce muhakkak mescidlerde temel din eğitimi almaktadırlar.

Mescide eğitim almak için giden çocukların hocası, genelde o mescidin imamı olur. Neredeyse her mescitte bu tür eğitim faaliyetleri yapıldığı için, o mescide mensup ailelerin çocukları gelir. İmamlar çoğunlukla köylerde yılın on iki ayında cuma günleri hariç, haftanın diğer günleri tam gün olmak üzere mahalle çocuklarına din eğitimi dersi verirler.

Büyük şehirlerde ve şehir merkezlerinde bulunan camiilerin masraflarını, imamların ve diğer görevlilerin maaşlarını devlet karşılamaktadır. Kasabalarda, köylerde ve konumu şehir merkezinden uzakta olan camilerin masraflarını, imam ve diğer görevlilerin maaşlarını o camiye mensup cemaat karşılamaktadır. Tabii bu masrafların farklı karşılandığı durumlar vardır, şöyledir:

1. Bütün masraflar mahalle sakinleri tarafından karşılanır.
2. Mahalle sakinlerinin durumları iyi değilse masraflar, durumu iyi olan ailelerden alınır.
3. Bazı camilerin masrafları da yurt dışında yaşayan mensuplarından alınır.

Çocuklar ilk mescide geldiklerinde Kaide-i Bağdadî'den⁸⁴ Arapça harfleri öğrenmekle başlarlar. Bu küçük kitaptan sonra öğrenci Kuran-ı Kerimi okumaya

⁸³ Altun Ara, "Gazneliler", *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, 484.

⁸⁴ Arapça harfleri öğreten, Kurna'nın son cüzünü içeren ufak bir kitap

başlayacağı için, kitab öğrencinin Arapça okumayı öğrenmesini sağlar. Kitabı bitirdikten sonra öğrenci, Kur'an-ı Kerim'e başlar. Kuran-ı Kerim'i bir iki kere bitirdikten sonra Sûfi Allahyâr'ın Sebâtü'l- Âcizin⁸⁵ adlı eserine başlar. Sırasıyla dili Farsça olan Çahar Kitap ve Hafız Şirazî'nin divanını da okuduktan sonra, bazı Şurutu's-Salat gibi dili Arapça olan kitaplar okutulsa da öğrenci medrese eğitimine hazır hale gelir. Bundan sonra öğrenci, eğitimini devam ettirmek için medreseye veya resmî devlet okullarına gider.

Camilerde Hadis, Tefsir, Fıkıh, Akâid gibi konularda da dersler verilir. Bu dersler sadece öğrencilere verilmekle yetinilmeyip, camii cemaatine de verilir. Cemaat, bu derslerden birisini camii hocası ile anlaşarak her sabah namazından sonra hocanın uygun gördüğü bir kitabı okur.

2. Hanegi Molla (Ders Okutulan Özel Evler)

Din eğitimi ve Arapça eğitim öğretimi konusunda hizmet veren, tarihi çok eskilere dayanan, Kral Amanullah Han döneminde 1342/1923 yılında 23 maddelik bir tüzük hazırlanarak resmîleştirilen⁸⁶, özellikle kız öğrencilerin öğrenim gördüğü bir diğer önemli kurum da Hanegi Mollalardır.⁸⁷ İnsanlar, eskiden devam edip gelen bazı gelenekler yüzünden kız çocuklarını erkek çocukların yanında olmalarını istememektedirler. Bu yüzden Hanegi Mollaların hocaları da genellikle bayanlar olmaktadır.

Kız çocuklara bu yolla eğitim verilmesinin amacı temel ibadetleri yapabilecek kadar Kuran-ı Kerimi okuyabilmelerini sağlamaktır. Bu eğitimde çocuklara kelimeyi-i şahadetten başlayarak namaz kılarken okuyabilecekleri küçük sureler ve dualar ezberletilmektedir. Burada da yine Kaide-i Bağdadî diye isim verilen kitap okutulmaktadır.

Çocukların Kuran-ı Kerim'i okumayı öğrenmeleri hususunda hocaların önemli rolü vardır. Hocalar eğitim boyunca öğrencileri ile teker teker ilgilenmektedirler. Öğrenciler Kuran-ı Kerim'i iyice okumayı öğrendikten sonra bazı farklılıklar olmak

⁸⁵ 18. yüzyılda Sûfi Allahyâr'ın yazdığı bir eserdir.

⁸⁶ Mehtarkhan Khwajamir, "Afganistna'da Din Eğitimi ve Öğretimi", İslam Dünyasında Din Eğitimi ve Öğretimi Bildiriler Kitabı, Uluslararası Öğrenci Sempozyumu, Bursa, 2014, s. 27.

⁸⁷ Evlerde özellikle kız çocuklara din eğitimi verilen bir eğitim kurumu.

birlikte genellikle, bölge sakinlerinin çoğunu Türkler oluşturduğu için, özellikle dili Çağatayca olan Sufî Allahyâr'ın tasvufî ve manzum eseri *Sebâtü'l – Âcizîn* adlı kitabı okutulmaktadır. Daha sonra Farsça bir kitap, isminden de anlaşılacağı üzere, dört kitaptan oluşan, ilmihal ve akâid bilgileri içeren, soru-cevap şeklinde yazılan *Çahar Kitap* okutulmaktadır.

3. Aile

Afganistan nüfusunun %99'unu Müslümanlar⁸⁸ oluşturmaktadır. Bir çocuğun temel İslamî ahlak ve değerler çerçevesinde yetişip büyümesinde ailenin büyük rolü bulunmaktadır. Ailelerin çoğu geniş aile ve beraber yaşadıkları için büyüklerden birisi genellikle akşamları çocuklara dini anlatmaktadır. Bunu yapan genelde dedeler ve nineler olmaktadır. Dedeler ve nineler torunları tarafından en çok sevilen kişiler olduğu için anlatma işini onların yapması önem arz etmektedir. Dedeler torunlarına dini anlatırken teşvik olması babında, eğer kelime-i şahadetini ezberden okuyabilirsen sana para vereceğim diye ödülleri va'd etmektedirler.

Çocukların eğitilmesinde, yetiştirilmesinde ilk ve temel öğretmenler anneler ve babalar olduğu için⁸⁹ onların da göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Çocuklar iyi bir gözlemci oldukları için başta anne-baba olmak üzere bütün aile fertleri davranışlarına dikkat etmeleri gerekmektedir. Dinî ve ahlakî değerler bakımından tutarlı ve sürekli olmak zorundadırlar.

Eğer çocuklar camiye gidiyorlarsa dedeleri, derslerine takviye olsun diye bilmediklerini de öğretirler. Mesela sabah hocasının yanından geçireceği dersini beraber tekrar ederler.

⁸⁸ İbrahim Kazu Yaşar ve Gülecan Sadık, "Afganistan Eğitim Sisteminin İncelenmesi", *Fırat Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi, Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi*, VI, sy. III, Elâzığ, 2008, 25-34.

⁸⁹ Aziz Muhammad Amaç, *Târih-i Ta'lim ve Terbiye der Afganistan*, Vezâret-i Ta'lim ve Terbiye, 1990, s. 11.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEDRESELERDE İSLÂMÎ İLİMLERİN ÖĞRETİMİ VE ARAPÇA

A. Medreselerde Okutulan Ders Kitapları ve Müellifleri

1. Bidân

İsminden de anlaşılacağı üzere Bidân, dili Farsça olan bir eserdir. Müellifi bilinmeyen bu kitap, medreseye ilk başlayan öğrenciler için hazırlanmıştır. Kitapta başlıca isim, fiil ve harf konuları işlenmektedir.

2. İzzî

İzzeddin Ebu'l-Meanî Abdul Vehhâb b. İbrahim ez- Zencânî tarafından yazılan içinde sarf konularına genişçe yer verilen klasik metinlerden biridir.⁹⁰ Eser bazı bölgelerde müellifin isminden dolayı İzzî, bazı yerlerde de lakabından ve doğduğu bölgeden dolayı, Afganistan'da da olduğu gibi Zencanî diye anılır. Kitapta fiiller harf sayılarına ve türlerine göre sınıflandırılmış ve örnekler verilerek açıklığa kavuşturulmuştur. İ'lâl kaidelerinin ve illetli fiillerin üzerinde durulmuş ve açıklamalar yapılmıştır. Müellif kitabın baş kısmında fiil vezinleri ve bu fiillerin müteaddî ve lazım olmaları konusunda birtakım bilgiler verdikten sonra kitabın asıl bölümlerine geçmiştir.⁹¹

Birinci bölümde sahih fiillerin mücerred ve mezid bablarının zamanlara göre çekimlerini yaptıktan sonra ism-i fâil ve ism-i mef'ullerini ele alırken diğer bölümlerde de mudâ'af, mu'tel ve mehmuz fiillerinin mücerred ve mezid bablarının aynı şekilde çekimlerini yaptıktan sonra ism-i fâil ve ism-i mef'ullerini sırasıyla ele almıştır. Müellif fiilleri yedi grupta ele almış ve burada i'lâl konusuna da değinmiştir. Daha sonra mücerred ve mezid fiillerden oluşan ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i âlet konularını da işledikten sonra kitabın son kısmında masdar binâ-i merre ve masdar binâ-i nev konusunu da ele alarak kitabını tamamlamıştır.

⁹⁰ Mehmet Yalar *1. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu bildirileri*, ed. Ercan Gümüş, Mehmet Bilen, Veysel Gürhan, Çağaloğlu, s. 65.

⁹¹ Bkz. Kenan Demirayak, M. Sadi Çöğenli (çev.), *İzzi ve tercümesi*, Erzurum: Kültür ve Eğitim Vakfı, 1998.

2.1. Müellifi: İzzüddîn ez-Zencânî

Tam adı Ebu'l-Meâlî İzzüddin Abdülvehhab b. İbrahim b. Abdülvehhab ez-Zencânî el-Hazrecî olup hayatına dair kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Dönemin büyük edebiyat ve dil âlimlerinden olan Zencânî'nin doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Tahran'ın kuzey batısında bulunan Zencân şehrinde dünyaya geldiği ve Tebriz'de yaşadığı kuvvetle muhtemeldir. Zencânî'nin, Musul'da edip ve dil âlimi olan Şemseddin ibnü'l-Habbâz el-Mevsîlî'nin derslerine katıldığı Horasan bölgesini dolaşarak Buhara'ya gittiği ve akabinde Tebriz'e döndüğü bilinmektedir. Zencânî, sarf, nahiv, lügat, meânî, beyan konularına hâkim bir âlimdir. Zencânî bu alanlarda önemli eserler yazdığı gibi, tefsir, kıraat, fıkıh ve astronomi gibi konularda da bilgi sahibidir. Zencânî'nin ölüm tarihinde de farklı görüşler bulunmakla birlikte en isabetli olanı ibnü'l-Fuvatî'nin 660 olarak zikrettiği tarihtir.⁹²

3. el-Avâmilü'l-Mi'e

Avâmil lafzı ilk başlarda, Arapçada kelimelerin başına gelerek irabına etki eden unsurlar anlamına gelse de daha sonraları âmil-ma'mûl konusunda bir kitap türünün adı olmaya başlamıştır. Emevîler döneminden itibaren bu konuda "Avâmil" ismi altında birçok eser kaleme alınmıştır. Bunların en meşhuru, klasik medreselerin vaz geçilmezi ve okutulan ilk nahiv kitabı olan, Abdülkâhir el-Cürcânî'nin (ö. 1078) yazdığı el-Avâmilü'l-Mi'e adlı eseridir.⁹³

Medreselerin kuruluşundan kapanışına kadar okutulan Cürcânî'nin bu eseri, doksan biri semaî, yedisi kıyasî olan doksan sekiz lafzî âmil ile iki tane de manevî âmil olmak üzere toplam yüz âmilden oluşmaktadır. Müellif cümle içerisindeki kelimelerin sonuna irab bakımından etki eden bu yüz âmilin her birini birer örnek vererek özet bir şekilde işlemektedir.⁹⁴

⁹² Ahmet Özel, "Zencânî", *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV, 253-4; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*,(I-V) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, 1, 412.

⁹³ İsmail Durmuş, "el-Avâmilü'l-Mi'e", *DİA*, 1991, IV, 106-7; Betül Can, *Fatih döneminden Tanzimat'a kadar Osmanlı medreselerinde Arapça öğretimi*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2009, s. 208.

⁹⁴ Ahmet Turan Arslan, "Arap Gramerindeki İki 'Avâmil' Risalesi ve Bunların Mukayesesi", *İLAM Araştırma Dergisi*, I, sy. 2 (1996), 164; Şükran Fazlıoğlu, "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1, sy. 1 (2003), 102.

Yüz âmilin doksan biri lafzî-semaî olan kısmının birinci nevi: on yedi tane cer harfleri, ikinci nevi: ismini nasb, haberini ref eden altı tane İnne ve kardeşleri, üçüncü nevi: Leyse'ye benzetilen Mâ ve Lâ harfleri, dördüncü nevi: sadece müfret isimleri nasbeden harfler, beşinci nevi: muzâri fiili nasbeden harfler, altıncı nevi: muzâri fiili cezmeden harfler, yedinci nevi: filleri cezmeden ve aynı zamanda şart ve ceza ifade eden isimler, sekizinci nevi: nekre isimleri nasbeden isimler, dokuzuncu nevi: emâu'l-ef'âl, onuncu nevi: nâkıs fiiller, onbirinci nevi: mukârebe fiilleri, onikinci nevi: medih ve zemm fiilleri, onüçüncü nevi: kalb fiilleridir. Yedi tane kıyasi âmiller ise sırasıyla, fiil, ismu'l-fâil, ismu'l-mef'ûl, es-sıfatu'l-muşebbehe, masdar, el-mudâf ve el-ismu't-tâm'dır. İki manevi âmil ise, mübteda, haberi ve muzâri fiili raf' eden âmillerdir.⁹⁵

3.1. Müellifi: Abdulkâhir el-Curcânî

Tam adı Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdurrahman b. Muhammed el-Curcânî, el-eş'şarî, eş-şâfiî'dir. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Cürçânî, İran'ın Hazar denizi kıyısında bulunan, Orta çağın önemli ilim ve kültür merkezlerinden olan Cürçân kasabasında 471/1078-79 yılında vefat etmiştir. Hayatının tamamını Curcân'da geçirdiği için Curcânî diye meşhur olmuştur. Arap dil bilgisini dönemin meşhur âlimlerinden olan Ebû Ali el-Fârisî'nin yeğeni ve talebesi Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Hasan el-Fârisî'den alan el-Curcânî, aynı zamanda nazariyyatçı, müfessir, fakih ve hatip bir âlimdir. Eğitimini tamamlayıp Curcân'da ders vermeye başlayınca kısa sürede şöhret kazandı, ilim meraklılarının dikkatini çekti ve herkes ondan ders almak için Curcân'a akın etmeye başladı.⁹⁶

Müellif İran asıllı olmakla birlikte hiçbir eserini Farsçada kaleme almamış olması dikkat çekicidir. Curcânî'nin sarf ve nahiv alanlarındaki konuları kendine özgü bir yöntemle ele almış olması, onun "imamu'n-nuhât" (nahivcilerin önderi) olarak adlandırılmasına sebep olmuştur.⁹⁷

4. Hidâyetu'n-nahv

Müellif kitabında, Kâfiye'nin düzenine göre nahvin önemli konularını topladığını, bölümlere ayırarak her bir konuyu örneklerle izâha kavuşturduğunu beyan

⁹⁵ Arslan, a.g.m., ss. 164-166.

⁹⁶ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemül-Müellifin*, (I-XV) Dâru İhyâ-i Turâsi'l-'Arabî, 1957, II, 201; Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Abdülkâhir el-Cürçânî", *DİA*, 1988, 1, 247.

⁹⁷ Hacımüftüoğlu, a.y.

etmiştir. Arap dili ve gramerine dair özet bir şekilde kaleme alınan bu eserin yazarının kim olduğu tam olarak belli olmamakla birlikte en çok Ebû Hayyân'a nisbet edilmiştir. Kitab, bir temhid, üç bab, bir de hâtimedden oluşmaktadır. Müellif temhid kısmında nahiv ilminin tarifini yaptıktan sonra kelime ve kısımlarına değinmiştir. Ardından birinci bapta isimi, ikinci bapta fiilin, türlerinin tariflerini yaparak alâmetlerinin ne olduğunu gösterdikten sonra birer örnek vererek açıklamıştır. Daha sonra üçüncü bapta harf alametleri ve türlerini vermiştir.⁹⁸

4.1. Müellifi: Ebû Hayyân el-Endelûsî

Tam adı Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyân el-İmam Esiruddin Ebû Hayyân el-Endülüsî el-Gırnâtî'dir. En çok "Ebû Hayyân" künyesi ile meşhur olan âlim, kaynaklarda memleketine, doğduğu topraklara, çocukluğunu geçirdiği yere ve kabilesine nisbetle Endülüsî, Ceyyânî, Gırnâtî ve Nifzî olarak farklı nisbeleri ile anılmaktadır. Büyük bir dil âlimi, aynı zamanda müfessir, muhaddis, tarihçi ve edebiyatçı olan Ebu Hayyan, 1256/1840 yılının Kasım ayı ortalarında Gırnâtâ'nın Matahşâreş kasabasında doğmuştur. Ebû Hayyân, doğup büyüdüğü ve dönemin önemli ilim merkezlerinden kabul edilen Gırnâta'da Ebû Ca'fer b. Tabba'dan kıraat, Ebu'l-Hasan el-Ubbezî, Ebû Ca'fer Ahmet b. İbrahim b. Zübeyr, İbnu's-Sânî gibi hocalardan da Arapça dersleri almıştır. Kendisini temel İslam bilimlerinde yetiştirerek tahsilini tamamladıktan sonra (1275/1859) yılından itibaren Arapça dersler vermeye başlamıştır.⁹⁹

Ebû Hayyân 1279/1863'da bazılarının göre 1280/1864'de hocası Ebu Ca'fer b. Tabba ile aralarında çıkan anlaşmazlıklar ve bunun verdiği huzursuzluk yüzünden, bir başka sebep de ilmini arttırmak için Doğu seyahatine çıkmıştır. İlk olarak Kuzey Afrika'ya giden Ebû Hayyân daha sonra İskenderiye, Mekke, Medine, Kahire ve Dımaşk'a da gitmiştir. Her gittiği topraklarda büyük âlimlerden farklı alanlarda ders alan Ebû Hayyân'ın hocalarının sayısı 450'ye ulaşmıştır. Türkçe, Farsça, Habeşçe ve Himyeri dillerine de hâkim olan, Farklı alanlarda ve dillerde yetmişden fazla eser yazan

⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz, Ebu Hayyan e-İEndülüsî, *el-Hidaye Fi'n-Nahv*.

⁹⁹ Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyuti, *Bugyetü'l-vuat fî tabakati'l-lugaviyyin ve'n-nühat*, (I-II) 3. b., Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1979, I, 280; Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *DİA*, 1994, X, 151; Kehhâle, *a.g.e.*, II, 130; Kafes, *Ebu Hayyan el-Endelüsî'nin hayatı ve el-Bahru'l-Muhit isimli tefsirindeki metodu*, (Yüksek Lisan Tezi), Selçuk Üniversitesi, 1995, s. 11; Hadice el-Hadisî, *el-Medârisü'n-Nahviyye*, 3.b., Dâru'l-Emel, Ürdün, 2001, ss. 322-323.

Ebû Hayyân, 1344/1926 yılında Kahire’de vefat etmiş ve Sufiyye mezarlığına defnedilmiştir.¹⁰⁰

5. Nûru’l-îzâh ve Necâtu’l-ervâh

Şürünbülâlî’nin yazdığı eserlerden biri olup medreselerde fıkıh ilmine yeni başlayan talebelerin kolayca anlayabileceği bir eserdir. Bu eser de diğer bazı eserler gibi, dili sade ve anlaşılır olmasından dolayı medreselerin bir klasiği haline gelmiş ve yıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur. Müellif bu kitabında taharetle namaz ve oruç ibadetlerine dair bilgileri çok uzatmadan kısa ve özlü bir şekilde okuyucularına aktarmıştır.¹⁰¹

Hanefî fıkının hedef ve gayesine uygun bir biçimde kaleme alınan bu eser, müellif hayattayken ve daha sonraki yıllarda da öğrenciler arasında elden ele dolaşmış, şöhreti hiç eksik olmamıştır. Eser öz ve kısa olmasından dolayı hükümlerin dayandığı delillere ve diğer mezheplerin görüşlerine yer verilmemiştir. Müellif kitabının mukaddimesinde, eser hacminin küçük olmasına rağmen ibadetlerin dürüst yapılabilmesi için gerekli mühim bilgiler içerdiğini, bu bilgilerin kitap, sünnet ve icma dayanaklı olduğundan bahsetmiştir¹⁰².

5.1. Müellifi: Şürünbülâlî

Tam adı Ebu’l-İhlâs Hasan b. Ammâr b. Ali eş-Şürünbülâlî el-Vefât el-Mısrî olan Hanefî fakihî Şürünbülâlî, 1586 yılında Mısır’da bu günkü Menûf’un karşısında bulunan, halk arasında Şürünbülâlî şeklinde telaffuz edilen Şubrâbilüle beldesinde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini küçük yaşlardayken babası ile geldiği Kâhire’de almıştır. Muhammed b. Hüseyin el-Hamevî, Abdullah en-Nahrîrî gibi dönemin büyük

¹⁰⁰ es-Suyuti, *a.g.e.*, I, 281; Kehhâle, *a.g.e.*, II, 130; Kafes, *a.g.m.*, s. 152.

¹⁰¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü’l-Ârifin, Esmâ’ü’l-Müellifin ve Âsârü’l-Musannifin*, Müessesetü’l-Târihi’l-Arebi, İstanbul 1951, s. 292; Şevket Topal, “Şürünbülâlî”, *DİA*, 2010, XXXIX, 275; Kehhâle, *a.g.e.*, II, 265.

¹⁰² Hüseyin Okur, “Hanefî mezhebinde ‘Tercih’ kavramı ve Şürünbülâlî’nin bazı tercihleri”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, I, sy. I (t.y.), 50; Matiullah Sediqi, *Hanefî Fakihî eş-Şürünbülâlî’nin (994-1069/1586-1659) “Hüsâmü’l-Hükkâmî’l-Muhakkîn li-Saddi’l-Buğâti’l-Mu’tedîn “An Evkâfi’l-Müslimîn” Adlı Risâlesinin Tahkiki*, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, 2011, s. 10.

üstadlarından ders aldı. Kahire’de bulunan Camiu’l-Ezher’de okumaya başlayan Şürünbülâlî yaklaşık olarak altı yaşında Kuran-ı Kerimi ezberlemiştir.¹⁰³

Hakkında övgüyle bahseden kaynaklar, onun âlim olmasının yanı sıra zeki, üstün ahlâklı, mütevâzî, olgun bir kişiliğe sahip olduğunu zikretmiştir. Tahsilini tamamladıktan sonra Câmîu’l-Ezher’de ders vermeye başlayınca, gerek dersleri, eserleri ile gerekse düzgün kişiliği ile kısa sürede insanların ve devlet adamlarının yüreğinde taht kurmuştur. Dönemin Hanefî fakihleri içinde en gözde âlimlerinden biri olan Şürünbülâlî, içerisinde kendi adını taşıyan oğlu Hasan eş-Şürünbülâlî’nin de olduğu, Ahmet b. Muhammed el-Acemî, Ahmet b. Muhammed el-Hamevî gibi birçok âlim yetiştirmiştir. İlim talebelerine önemli kitaplar ve risaleler bırakıp giden Şürünbülâlî, 1659 senesinde Ramazan ayının on birinci günü, cuma günü ikindiden sonra yetmiş beş yaşında Mısır’da hakkın rahmetine kavuşmuştur.¹⁰⁴

6. Merahu’l-ervâh

Bu kitap, hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgiye rastlanılmayan Ahmet b. Ali b. Mes’ud’a aittir. Dili Arapça olup sarf konularını içeren eser, çok eskilerden beri medreselerde ders kitabı olarak okutulmaya devam etmiştir. Talebeler bu kitabı, nahivden Avâmil’i sarftan Mu’zi’yi bitirdikten sonra okumaya başlamaktadırlar. Müellif kitabında ilk önce dua ile başlayıp, sarf, ilimlerin annesi, nahiv de babası diyerek sarf ve nahiv ilminin önemine vurgu yaparak başlamıştır. Müellif kitabını yedi bölüme ayırıp, birinci bölümde masdar ve kalıpları, sülâsî mucerredin altı kalıbı, sülâsî mezid babından türeyen on iki fiil kalıbı, rubâî mucerred ile ondan türeyen rubâî mezid ve ona dâhil edilen fiiller, humâsî ve sudâsî mezidler, bunlara dahil edilen fiil kalıplarını ele alır. Diğer altı bölümde ise düzensiz fiiller olarak bilinen mudâ’f, mehmûz, misâl, ecvef, nâkıs, lefif’in çekimlerini vermiştir.¹⁰⁵

7. Îsâgûcî

Aslında bu kelime, Süryani asıllı filozof Furfüriyus’un, Aristo’nun “Kategoriler” adlı mantık kitabının anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla kaleme aldığı, (Eisagoge “Giriş”) diye isimlendirdiği kitabının adıdır. Kitap çevirileri ile, şerhleri ile İslam

¹⁰³ Topal, a.g.m., ss. 274-75; Muhammed Emin Muhibbî, *Hülâsatü’l-Eser fi A’yâni’l-Karni’l-Hâdî Aşer*, (I-IV) el-Metb’atü’l-Vehibe, Mısır 1867, II, 38-39; Sediqi, a.g.e., s. 7.

¹⁰⁴ Kehhâle, a.g.e., II, 265; Topal, a.g.m., s. 75; Sediqi, a.g.e., s. 9.

¹⁰⁵ Demirayak, “Mrâhu’l-ervâh”, *DİA*, İstanbul, 1999, XXIX, 165.

dünyasına girdikten sonra zamanla Grekçe isminin Arapça telaffuzu Îsâgûcî olarak anılıp, müellifler bu isimde veya Arapça karşılığı olan “el-Medhal” kelimesini kullanarak birçok eser yazmaya başladılar.

Bu eserlerin arasında en çok rağbet gören ise el-Ebherî'nin Îsâgûcîsidir. Mantığın bütün konularını barındırması ile birlikte son derece muhtasar bir kitap olup medreselerde mantık alanında okutulan ilk kitap olması bakımından oldukça önemlidir. Muhtasar bir kitap olmasına rağmen gerek Batı'da gerekse İslâm dünyasındaki müesseselerde ve medreselerde büyük bir ilgi görmüştür. Mantık alanında yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulan Îsâgûcî 'de, “Kategoriler”'in anlaşılmasındaki gerekli bilgiler verildikten sonra, beş küllî denilen cins, nev, fasıl, hassa kavramları ayrı başlıklar altında ele alınmış ve tanımları yapılarak üzerine kısa açıklamalar yapılmıştır. Mantık alanında Îsâgûcî yazmak bir gelenek haline gelmiştir. el-Ebherî'nin bu gelenekte ayrı bir yeri olup, bunun sebebi de asırlarca hep gündemde kalan, üzerine pek çok şerhler yazılan, hala medreselerde mantık alanında okutulmaya devam eden, talebelere ezberletilen Îsâgûcî'sidir.¹⁰⁶

7.1. Müellifi: Esîruddîn el-Ebherî

Tam adı Esirüddin el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkandî el-Ebherî olup XIII. Yüzyılda ilim ve düşünce tarihinde öne çıkan simalardan birisidir. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Filozof, Astronom ve Matematikçi olan el-Ebherî, aslen Semerkant'lı bir ailede Musul'da dünyaya gelmiştir. el-Ebheri ilk tahsiline Musul'da başlayıp, Bağdat ve Horasan'da tamama erdirmiştir. eş-Şeyhu'l-Muteahhurîn lakabıyla bilinen el-Ebherî, yaşadığı dönemde felsefe, mantık, matematik ve astronomi gibi ilim dallarında birçok eser vermiş ve hakkettiği şöhrete layıkıyla kavuşmuştur. O, ilim hayatında öğrenmek, öğretmek için Erbil, İran ve Anadolu gibi ilim ve kültür merkezlerini dolaşmış, mantık, felsefe gibi konularda dersler vermiştir. el-Ebherî'nin daha çok bir mantıkçı olarak tanınmasının sebebi, İslâm dünyasının her bir köşesinde şöhret bulmuş, medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş Îsagucî adlı risalesinin bir

¹⁰⁶ Abdülkuddûs Bingöl, “Îsâgûcî”, *DİA*, 2000, XXII, s. 488; İbrahim Çapak, “Yusuf b. Osman el-İskilibi'nin Lisanu'l-Mantık fi Ma'rifeti'n-Nutk Adlı Eseri ve Ebheri'nin Îsagoci'si ile Karşılaştırılması”, *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu*, I (2008), 544-45; Hamdi Ragıp Atademir, “Porphyrios ve Ebherî'nin Îsagoci'leri”, *DTCF Dergisi*, VI, sy. V (2017), 463.

mantık kitabı olmasıdır. el-Ebherî'nin ölümüyle ilgili (661/ 1263) ve (663/1265) gibi farklı tarihler verilip Şebrister'de vefat ettiği zikredilmiştir.¹⁰⁷

8. el-Kâfiye

İbnü'l-Hâcib'in Arap dili gramerine dair kaleme aldığı bu eseri büyük ölçüde nahiv konularını özet bir şekilde ihtiva ettiği için yazıldığı tarihten bu yana dünyanın her bir köşesinde bulunan klasik İslâm medreselerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır.

İbnü'l-Hâcib'in bu eserindeki konu başlıklarını genel hatları ile şu şekilde sıralayabiliriz: İsimler, fiiller, harfler ve bunların her birinin alt başlıklarıdır. Müellif eserinde ilk önce kelime ve kelimeler lafızlarını açıklayarak sözlerine başlamıştır. Sonra İ'râbı tarif ederek sırasıyla isimleri, alt başlıkları olan mu'reb isimleri, (merfûât, mensûbât, mecrûrât) mebnî isimleri, bunlara müteallik konular olan ma'rife-nekra, müenneslik-müzekkerlik, fiillere benzeyen isimler, (müştaklar) fiil ve özellikleri, harfler ve türleri gibi konuları ele alıp örnekler ile açıklamıştır. Bu konuların her birini ayrı başlıklar altında incelemiştir.¹⁰⁸

İbnü'l-Hâcib daha çok Basra ekolünün görüşlerini benimsediği için kitabında da Basra ekolünün görüşlerine çokça yer vermiştir. Bazen müellif Kûfe ekolünün görüşlerine de yer verirken her iki ekolün arasını bulmaya çalıştığı görülmektedir. Ayrıca kitapta yirmi dört ayet, on üç şiir ve sekiz de atasözü yer almıştır. Bu eser üzerine çoğu Arapça olmak üzere, Türkçe, Farsça şerhler, bunlara haşiyeler ve haşiyelere de ta'likler yazılmıştır.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Bingöl, "Esîrüddin el-Ebherî", *DİA*, 1994, X, 75; Kamil Kömürcü, "Esîrüddin El-Ebherî'nin Mantık Tarihindeki Yeri", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, ed. Murat Demirkol, M. Enes Kala, 2014, ss. 151-52; Zeynelabidin Hüseyini, "Esîrüddin Ebherî Felsefesinde İnsanî Nefs", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, IX, sy. II (2017), 1032; Esîrüddin Mufaddal b. Ömer es-Semerkanî el-Ebherî, "Ünlü Türk Mantıkçısı Ebherî ve Mantık Kuralları Risâlesi", *İlmî Araştırmalar*, çev. Hüseyin Sarıoğlu, sy. 11 (2001), s. 152.

¹⁰⁸ Hulûsi Kılıç, "el-Kâfiye", *DİA*, XXIV, 153; bkz. İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye*; İbrahim Yılmaz, İbnü'l-Hâcib, hayatı, eserleri ve el-Kâfiye adlı eserinin incelenmesi, *Atatürk üniversitesi ilahiyat tetkikleri dergisi*, sy. 13, s. 488-489.

¹⁰⁹ Bkz. İbnü'l-Hâcib, *a.g.e.*, Kılıç, *a.g.m.*, s. 153.

8.1. Müellifi: İbnu'l-Hâcib

Asıl adı Osman, künyesi Ebu Amr b. Cemâlûddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yunus olup daha çok İbnü'l-Hâcib olarak tanınmaktadır.¹¹⁰ Bazı kaynaklarda ise İbü'l-Hâcib'in asıl adı, Ebû Amr Cemâlûddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr Yunus Düvenî el-Mısri el-Mâlikî olarak geçmektedir.¹¹¹

Ailesi aslen Tiflisli olan İbnü'l-Hâcib, h. (570/1176) yılında Mısır'ın yukarı Sa'îd bölgesinde Kûs'a bağlı İsnâ kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası Kûs emiri İzzettin Mûsek es-Selâhî'nin hâcibi olduğundan dolayı kendisi İbü'l-Hâcib lakabı ile ün kazanmıştır.¹¹²

Çocuk yaşlarında babası ile birlikte Kahire'ye gidip çocukluğunu burada geçiren İbnu'l-Hâcib, Kahire'de kaldığı sürece dönemin büyük âlimlerinden başta Kuran-Kerim olmak üzere Arapça, Kıraat ve Mâlikî mezhebinin fıkıh ilmini tahsil etmiştir.¹¹³ İbnü'l-Hâcib, dil ve edebiyata dair tahsilini Muhammed b. Ömer el-Benna'nın yanında yapmıştır. Aynı zamanda hadis, fıkıh, fıkıh usulü ve kıraat gibi alanlardaki derslerini farklı âlimlerden almıştır.¹¹⁴

Kahire'de eğitimini tamamlayan İbnü'l-Hâcib (609/1212) yılından itibaren belli bir müddet Faziliyye Medresesi'nde ders vermeye başladıysa da daha sonra Dimaşk'a gitmek için Kahire'den ayrılmıştır. Giderken birkaç ay Kudüs'te kaldıktan sonra (617/1220) yılında Dimaşk'a ulaşmış ve Emeviyye camiinde özel olarak Mâlikî mezhebine ayrılmış zaviyede talebe yetiştirmeye başlamıştır. (633/235) yılında Dimaşk'a dönmüştür.¹¹⁵

İbnü'l-Hâcib, Kahire ve Dimaşk'ta kendisinden sonraki nesiller için, aralarında Kerek emiri el-Mâlikü'n-Nâsır'ın da yer aldığı Ebu'l-Abbas İbnu'l-Müneyyir, Zeynuddin İbnu'r-Raâd, Davut b. İsâ, Şehabettin el-Karâfi, Abdulazim b. Abdulkafi el-

¹¹⁰ Kılıç, a.y.

¹¹¹ Kehhâle, a.g.e., VI, 265.

¹¹² Kılıç, a.g.m., s. 55.

¹¹³ Ebû Abdullah Şemsuddin ez-Zehbî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, (I-IV) Beyrut 1958, IV, 1455-1457.

¹¹⁴ Abdullah b. As'ad el-Yâfiî, *Mirâtu'l-Cinân ve 'İbratu'l-Yakazân fî Ma'rifeti Havâdisi'z-Zamân*, (I-IV) Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1984, IV, 114-115; *Buğyetu'l-Vuât*, II, 134.

¹¹⁵ Kılıç, a.g.m., s. 55.

Munziri, Abdusselam ez-Zevâvî, Abdülmü'min ed-Dimyâtî, Ebu Şâme el-Makdisî ve İbn Mâlik et-Tâî gibi önemli âlimlerin bulunduğu birçok talebe yetiştirmiştir.¹¹⁶

İbnü'l-Hâcib ömrünün sonlarına doğru İskenderiye'ye yerleşip 26 Şevval 646 (11 Şubat 1249) tarihinde 76 yaşında İskenderiye'de vefat etmiştir.¹¹⁷ İbnü'l-Hâcib'in mezarı günümüzde Ebu'l-Abbas el-Mursi mescidinin alt katındadır.¹¹⁸

9. Fethu'l-Kadîr

İslam coğrafyasının her köşesinde bulunan İslami medreselerde ders kitabı olarak okutulmaya devam eden, Hanefi fikhının en meşhur ve muteber kitaplarından biri olan bir diğer eser de İbnü'l-Hümâm'ın, Merginânî'nin el-Hidâye'sinin üzerine yaptığı şerhi Fethu'l-Kadîr'dir. İbnü'l-Hümâm bu esrini; el-Hidâye'yi, hocası Kâriu'l-Hidâye diye tanınan Sirâceddin el-Kettânî'nin yanında dokuz yıl okuduktan sonra (829/1426) yılında yazmaya başlamıştır. Kitabı'l-Vekâle bölümüne gelince İbnü'l-Hümâm'ın vefatı üzerine eserde eksik kalan kısmı, Kadızâde Ahmet Şemsettin, "Netâicü'l-efkâr fi keşfi'r-rumz ve'l-esrar" adında tamamlamıştır. Müellif eseri şerh ederken Merginânî'nin el-Hidayesi'nden farklı bir metot izleyerek sanki yeni bir eser ortaya koymuştur. İbnü'l-Hümâm şerhinde daha çok hadis tehlillerinde yer vermiştir.¹¹⁹

Müellif eserinde el-Hidâye'deki sistemi bozmamış, ondaki kitap ve bâb başlıklarında arttırma veya eksiltmeye gitmemiştir. Ancak İbnü'l-Hümâm, şerhinde, el-Hidâyedeki bilgiler kısa ve öz olduğu için özellikle kitap başlıklarında bazen de bâb başlıklarında kitap ve bâb hakkında Hidâye'de olmayan açıklamalar yapma ihtiyacı duymuştur. Müellif şerhe başlarken bölümün adını, lügat ve ıstılahî manalarını verdikten sonra o konuyu ayet ve hadislerle delillendirip önemine işaret etmiştir. Örneğin İbnü'l-Hümâm, nikah bölümünü şerh ederken ilk önce nikahın lügat ve ıstılah anlamlarını verip şiir ve hadislerden örnekler getirmiştir. Lügat ve ıstılah anlamları ile ilgili farklı görüşleri zikredip, nikahın ayet ve hadisten delillerini getirip, hükmü

¹¹⁶ Kılıç, a.g.m., s. 55-56

¹¹⁷ el-Yâfiî, a.g.e., IV, 114.

¹¹⁸ Kılıç, a.g.m., s. 56.

¹¹⁹ Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, 1998, XVII, 473; Mehmet İpşirli, "Kadızâde Ahmet Şemsettin", *DİA*, 2001, XXIV, 97.

konusundaki tartışmalara nikah ile ilgili hadisleri ele alarak inceleyip önemini belirtmiştir.¹²⁰

9.1. Müellifi: İbnu'l-Hümâm

Türk asıllı fıkıh ve kelim alimi olan İbnu'l-Hümâm'ın tam adı Muhammed b. Abdül Vahit b. Abdül Hamit b. Mes'ud es-Sivâsî el-İskenderî Allâme Kemaleddin İbnu'l-Hümâm el-Hanefî'dir. Ataları Sivaslı olduğu için es-Sivâsî, kendisi İskenderiyye'de doğduğu için el-İskenderî ve Hanefî mezhebine mensup olduğu için de el-Hanefî nisbeleri ile anılmaktadır.¹²¹

Fıkıh ve kelim ilimlerinden başka da hadis, tefsir, kıraat, miras hukuku, tasavvuf, sarf, nahiv, meâni, Arap dili ve beleğatı, mantık, matematik, musiki ve doğa ilimleri gibi birçok alana vâkıftır. “Ma’kûlât ilimlerinde hiç kimseyi taklit etmem” diyerek mantık ve felsefe gibi ilimlere de ne kadar hâkim olduğunu gösteren İbnu'l-Hümâm, (790/1388) yılında İskenderiye'de doğmuştur. Daha çok büyük dedesi Hümâmüddin'in adına nisbetle İbnu'l-Hümâm lakabı ile meşhur olmuştur. İlk tahsiline babasının yanında başlayan İbnu'l-Hümâm on yaşında babasını kaybetmiş ve anneannesinin yanına yerleşmiştir. Ninesi ile Kahire'ye giden İbnu'l-Hümâm, Şehâbettin el-Haysemî'nin yanında hafızlık yapmış ve bazı hocalardan kıraat dersleri almıştır. Belli bir müddet İskenderiye'ye dönüp tahsiline devam ettiyse de tekrar Kahire'ye gidip uzun yıllar orada kalmıştır.¹²²

Her bir daldaki ilimleri uzman hocalardan alan İbnu'l-Hümâm, Arapçayı Cemal el-Hümejdî'den, usûl ilmini Sunbâtî'den, hadisi Ebi Zur'a b. el-İrakî'den, tasavvufu Havâfî'den, kıraatı Zerratî'ten, hadisi Cemal el-Hanbelî ve Şems eş-Şâmî'den almıştır. On beş yıllık tahsil hayatından sonra Mansuriyye ve Eşrefiyye gibi medreselerde resmî olarak müderrislik yapmıştır. Son müderrislik görevinden kendi isteği üzerine ayrılan İbnu'l-Hümâm, 847 yılında Şehûniyye hangâhında şeyhu's-suyûh olarak idareciliğe başlamıştır. İbnu'l-Hümâm ilmî birikimi ve ahlakî vasıfları ile dönemin devlet büyüklerinin hürmetine ve takdirine layık görülmüştür. İnsanlara karşı

¹²⁰ Ferhat Koca, “İbnu'l-Hümâm”, *DİA*, 2000, XXI, 88; Bekir Özüdoğru, *İbnu'l-Hümâm'ın Fethu'l-Kadîr'de Hadis Usûlü Meselelerine Yaklaşımı*, (Thesis Tezi), Marmara Üniversitesi, 2008, ss. 11-12-13.

¹²¹ es-Suyuti, *a.g.e.*, I, 166; İbnu'l-Hümâm, *et-Tehrîr fî Usûli'l-Fıkıh*, Mustafa Babî el-Halebî Matbaası, Mısır 1351, s. 2.

¹²² es-Suyuti, *a.g.e.*, I, 166; Kehhâle, *a.g.e.*, II, 264; Koca, *a.g.m.*, s. 87.

nazik, sevgi dolu, insafli ve saygılı davranan, hoş sesli ve güzelliği herkes tarafından bilinen İbnu'l-Hümâm, 7 Ramazan 861/ 29 Temmuz 1457 yılında Mısır'da vefat etmiş ve Karâfe mezarlığında bulunan Atâullah el-İskenderî'nin türbesine defnedilmiştir.¹²³

10. el-Fevâidü'd-Diyâiyye (Molla Câmî)

Abdurrahman Cami'nin kaleme aldığı, asıl adının el-Fevâidu'd-Diyâiyye olduğu eser, ibn Hâcib'in el-Kâfiye fi'n-Nahv adlı eserinin üzerine yapılan bir şerh kitabıdır. Yazarın adından dolayı daha çok halk arasında Şarh-i câmî, Molla Câmî ya da sadece Camî isimleri ile meşhur olmuştur.¹²⁴ Eser, Arap dili ve edebiyatında nahiv konuları açısından arz ettiği öneme binaen İslam coğrafyasının farklı ülkelerinde bulunan medreselerde asırlarca okutula gelmiştir ve hala da okutulmaya devam etmektedir.

Abdurrahman Câmî eserine bir mukaddime ile ve bu mukaddimesinde şerhini tanıtıcı mahiyette özet bilgiler verip Allah'a hamd ve Peygamber'e salavat getirerek bir dua ile başlar. İsminden de anlaşılacağı üzere Câmî şerhini, istifade etmesi için oğlu Ziyâeddin Yusuf adına yazmıştır.¹²⁵ Molla Cami eserinin giriş kısmında, ibn Hâcib'in el-Kâfiye adlı eserini oğlu gibi yeni başlayan talebelerin anlamada zorluk çekeceğini ve bu zorlukları kolay çözebilmeleri için şerhinin yazıldığını beyan etmiştir. Eserine kelimenin tarifini yaparak başlayan Câmî, gramer olarak ismi, fiili, harfi ele almış ve her birini örneklerle detaylı bir şekilde îzâha kavuşturmuştur.¹²⁶

Molla Câmî'nin, Kâfiye'nin metnini kısa parçalara ayırıp muhtasar olarak şerh ettiği el-Fevâidu'd-Diyâiyye adlı eserinin anlaşılması ibarelerinin ağır olması nedeniyle pek kolay olmamıştır. İbn Hâcib'in el-Kâfiye'si üzerine daha anlaşılır pek çok şerhler yazılmasına rağmen Molla Câmî kadar medreselerde rağbet görmemiştir.¹²⁷

¹²³ es-Suyuti, *a.g.e.*, I, 166; Özüdoğru, *a.g.m.*, ss. 2-5; Şule Yüksel Uysal, "Hanefî Hadis Anlayışının Fethu'l-Kadîr'e Yansımaları ve İbnü'l-Hümâm'ın Tercihleri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII, sy. 33 (2016), 30; Ravza Cihan, *İbnü'l-Hümâm'ın Fethu'l-Kadîr Adlı Eserinin Metot ve Muhteva Açısından İncelenmesi (Kitabü'n-Nikah Örneği)*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, 2010, ss. 7-8-9-10.

¹²⁴ Fazlıoğlu, *a.g.m.*, s. 102; Hazer, Dursun, Osmanlı medreselerinde Arapça öğretimi ve okutulan ders kitapları, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, s. 289, 2002.

¹²⁵ Abdurrahman Cami, *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye*, s. 163.

¹²⁶ Bkz., Cami, *Molla Cami tercümesi: el-Fevâidü'z-Ziyâiyye*, (Çev. Ercan Elbinsoy), İstanbul, Yasin Yayinevi.

¹²⁷ Abdurrahman Cami, *a.g.e.*, s. 13.

Yazıldığı tarihten günümüze kadar çok rağbet gören Câmî'nin bu şerhi üzerine farklı âlimler tarafından pek çok haşiyeler de yazılmıştır. Bu haşiyelerin hepsinin sayısını tespit etmenin mümkün olmadığını belirterek bazılarını şöyle sıralayabiliriz: İsmâuddîn İbrâhîm b. Muhammed Arabşah el-İsferâ'înî'nin (ö.1538) yazarının adından dolayı *el-İsâm* olarak ünlenen hâşiyesi ile Radiyuddîn el-Esterâbâdî, Abdulgafur Radiyuddîn el-Lârî (ö.1506), Muslihuddîn Muhammed el-Lârî (ö.1571), İsmetullah, Abdulhakîm, Muhammed Rahmi, Karacaahmed el-Hamîdî (ö.1675), Muhammed b. Ömer ve Kurt Efendinin haşiyeleridir.¹²⁸

10.1. Müellifi: Abdurrahman Câmî

Asıl adı Abdurrahman, babasının adı Nizâmuddîn Ahmet, dedesinin adı ise Şemsuddîn Muhammed'dir. 23 Şaban 817'de (7 Kasım 1414) Horasana bağlı Câm şehrinin Harcirt kasabasında doğan Abdurrahman, Câm şehrine nispetle Câmî unvanıyla anıldı. Lakabının Nurettin olmasına rağmen daha çok Molla Câmî diye meşhur olmuştur.¹²⁹ Dedesi Şemseddin Muhammed İsfahan'dan Horasan'a göç edip, burada Ebu Hanife'nin talebelerinden olan İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin neslinden gelen birinin kızı ile evlenmiş ve bu evlilikten Câmî'nin babası Nizamuddin Ahmet doğmuştur.¹³⁰

Âlim bir ailede dünyaya gelen Câmî, ilköğrenimini dönemin önde gelen âlimlerinden olan babasından almaya başladı. Câmî çocuk yaşlardayken ailesinin Herat'a göç etmesi ve babasının Nizamiye medresesinde müderrisliğe başlaması ile orada tahsiline devam etmiştir. Dönemin meşhur âlimlerinden olan Mevlâna Cüneyd-i Usûlî'den Arap dili ve edebiyatına dair temel eserleri okumaya başlayan Câmî, Seyit Şerif el-Cürcanî'nin öğrencisi Ali es-Semerkandî ve Teftâzânî'nin öğrencisi Şehabettin Muhammed el-Cacermî'nin de derslerine devam ederek çeşitli dinî ilimlere vâkıf olmuştur. Câmî, matematik ve astronomi gibi aklî ilimlere de duyduğu ilgi ve alakasından dolayı dönemin ilim ve kültür merkezi olma özelliğini taşıyan Semerkant'a gitti ve Orada bulunan Uluğ Bey medresesindeki derslere devam etti. Bu medresede Bursalı Kadızâde-i Rumî ve dönemin tanınmış âlimlerinden biri olan Mevlana

¹²⁸ Cami, *a.y.*; Dursun, *a.g.m.*, s. 298.

¹²⁹ Ömer Okumuş, "Câmî Abdurrahman", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 94; Zeki Velidî Togan, "Câmî", *DİA*, İstanbul, 1977, III, 16,

¹³⁰ Okumuş, *a.g.m.*, s. 98.

Fethullah-i Tebrizî gibi üstatların derslerinden faydalanan Câmî, dokuz yıl gibi yüksek tahsilin ardından naklî ilimlerde olduğu gibi aklî ilimlerde de kendini yetiştirip büyük bir donanıma sahip olarak Herat'a dönmüştür.¹³¹

Câmî Herat'a döndüğünde astronomi ve matematik âlimi olan Ali Kuşçu ile karşılaşır ve onun astronomi ile ilgili sorduğu sorulara cevap verip büyük takdirini kazanır. Câmî daha sonraları Kuşçu ile matematik üzerine çalışmalar yapmıştır.¹³²

Câmî (877/1472) yılında hac farizasını yerine getirmek için uzun bir yolculuğa çıkmış ve yolculuk esnasında Bağdat'a da uğramıştır. Hac vazifesini eda ettikten sonra 18 Şaban 878'de (8 Ocak 1474) Herat'a dönüp Hükümdar Hüseyin Baykara'nın medresesinde vefatına kadar devam edecek olan müderrisliğine başlamıştır. Okuttuğu derslerin başında Arap dili ve edebiyatı olmak üzere hadis, tefsir gibi pek çok dinî ilim dallarında donanımlı öğrenciler yetiştirmiştir. Meselâ **Nefehâtü'l-üns** adlı eserine **Tekmile-i Nefehâtü'l-üns** adında bir haşiye yazan Abdülgafûr-i Lârî Onun önde gelen öğrencilerinden biridir. Câmî, 18 Muharrem 898 yılında (8 Kasım 1492) seksen yaşlarında Herat'ta vefat etmiş ve büyük bir cenaze merasiminden sonra şeyhi Sadeddin-i Kaşgarî'nin yanına defnedilmiştir.¹³³

11. Şerhu'l-vikâye

Sadrüşşeîa Ubeydullah b. Mesut es-Sânî el-Mahbûbî el-Buhârî'nin, dedesi Tacüşşerîa'nın kendisi için yazdığı, Hanefî mezhebinin dört muteber fıkıh kitaplarından biri olan "el-Vikâyetu'r-Rivâye" adlı eserin en meşhur şerhidir. Sadrüşşerîa bu eseri ilk başta "en-Nukâye" adında kısa metin olarak yazmaya başladıysa da oğlu Mahmud'un isteği üzerine şerh etmeye başlamıştır. Ancak oğlunun vefatından sonra tamamlayabilmiştir. Medrese eğitiminde rağbet gören ve ders kitabı olarak okutulan temel eserlerden biri haline gelen bu eser üzerine pek çok haşiye, ta'lik ve risâleler yazılmıştır. Günümüzde bu eserin, Munteha'n-Nukâye alâ Şerhi'l-Vikâye adında Salâh Muhammed Ebu'l-Hac tarafından tahkik edilerek Amman'da bulunan Müessesetü'l-Verrâk matbaasında iki cilt ve beş cüz olarak basılmış hali vardır.¹³⁴

¹³¹ Okumuş, a.g.m., s. 94; Togan, a.g.m. s.16

¹³² Okumuş, a.y.

¹³³ Okumuş, a.g.m., s.95.

¹³⁴ Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", *DİA*, 2008, XXXV, 429; Ömer Faruk Atan, "Hicrî VII. Yüzyıl Hanefî Fakihlerinden Burhânüşşerîa'nın Vikâye Adlı Eseri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,

11.1. Müellifi: Ubeydullah b. Mesûd Sadruşşerîâ

Hanefî fakihî; kelamcı ve aynı zamanda tefsirci, hadisçi, edebiyatçı ve dil âlimidir. Asıl adı Sadrüşşerîâ es-Sânî Ubeydullah b. Mesut b. Tacîşşerîâ Ömer b. Sadrüşşerîâ el-Evvel Ubeydillah b. Mahmud el-Mahbûbî el-Buhârî olup doğum tarihi ve yeri hakkında kaynaklarda kesin bilgi bulunmamakla beraber, ölüm tarihi olarak genel kabul görülen tarih hicrî 747'dir. Bazı modern çalışmalar, Buhara'da ilim sever bir aileye mensup olan Sadrüşşerîâ'nın Türk asıllı olduğu iddiasını ortaya atsalar da kaynaklarda Onun sahâbeden Ubâde b. Sâmit el-Ensârî soyundan geldiği bilgisi zikredilmektedir. Sadrüşşerîâ, ubâdî nisbesi ile de anılmaktadır. Çocukluğu Buhara'nın İlhânlılar'ın istilasî ve zulmü altında olduğu dönemlere rastlamaktadır. Dedeleri Burhânüşşerîâ ve Tacüşşerîâ Buhara'daki zulümden kaçarak Kutluğhanlılar'ın hüküm sürdüğü Kirman'a sığınır. Dedesinden hocam diye bahsettiğini düşünürsek Sadrüşşerîâ da dedeleri ile birlikte Kirman'a gitmiştir.¹³⁵

Sadrüşşerîâ ilim ehli bir aileden geldiği için tahsilini baştan sona kendi aile çevresindeki hocalarından almıştır. Sadrüşşerîâ'nın aile dışı tek hocası Hasan Bulgârî'dir. Fıkıh haricindeki alanlarda tahsil hayatını tamamladıktan sonra dedesinin kendisi için yazdığı el-Vikâye adlı eserini ezberlemiştir. Sadrüşşerîâ'nın farklı alanlarda kaleme aldığı kitaplarına bakıldığında dönemin aklî ve naklî ilimlerinden haberdar olduğu görülmektedir. Sadrüşşerîâ'nın kabri Buhâra'da Şer'u Âbâd aile mezarlığında olduğu bilinmektedir. Sadrüşşerîâ'ya ait eserleri *Tenkîhu'l-usûl, et-Tavzih fî halli gazâmizi't-Tenkîh, Şerhu'l-vikâye, en-Nukâye muhtasaru'l-vikâye, Ta'dili'l-ulûm, el-Vişâh fî Zabti Meâkidi'l-miftâh, Ta'likât ale'l-miftâh, Risâletun fî ilmi'l-arûz, Risâletü te'vîli kassati Yûsuf ve Şerhu'l-fusûli'l-hamsîn* olarak sayabiliriz.¹³⁶

XXV, sy. 2 (2016), 130; Rahmi Telkenaroğlu, "Osmanlı'dan Günümüze Anadolu Medreselerinde Fıkıh Tedrisati ve Sorunları", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 20 (2012), s. 162.

¹³⁵ Kehhâle, a.g.e., II, 246; Özen, a.g.m., s. 427; Muhammed Atif Yıldırım, *Birgivi'nin Şeyhayn (Burhânüşşerîâ ve Sadrüşşerîâ) Savunması (Risâle fî reddi'l-ıslâh ve'l-izâh)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, 2009, ss. 9-10; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri Ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, 5. bs., TDV Yayınları, Ankara, 2017, ss. 117-18.

¹³⁶ Sezayî Bekdemir, "Sadrüşşerîâ'nın Usulcülüğü/Hukukçuluğu = Sadr al-Shariahes-sâni, His Being the Jurist", *Universal Journal of Theology (Dergi)*, II, sy. 1 (2017), 76-77; Bğdatlı İsmail Paşa, a.g.e., ss. 649-50.

12. Usûlu'ş-şâşî

Eş-Şâşî'nin bu eseri, klasik İslami medreselerde yıllarca ders kitabı olarak Fıkıh usûlüne dair okutulan, gelenek halini almış temel eserlerden bir tanesidir. Öğrenciler medreselerde belli bir seviyeye geldikten sonra farklı alanlardan ders kitabı olarak iki üç eser okuyorlar. Hocalar da bu eseri talebelerinin İbn Hacib'in Kâfiye'si ile beraber okuyup bitirmelerini sağlarlar.

Bu eser alanında güvenilir metinlerden olduğu için âlimler üzerine birçok şerh ve haşiyeler yazmışlardır. Eser başta Afganistan, Pakistan ve Hindistan gibi İslâm coğrafyalarında hızlıca yayılmış ve büyük bir rağbet görmüştür.

Müellif eserine Allah'a hamd, Peygamberimiz ve ashabına salâttan, Ebu Hanife ve yâranlarına selamdan sonra esas konuya girip, Fıkıh usûlünün; kitap, sünnet, icmâ ve kıyastan ibaret olduğunu ifade ederek girişi yapar ve hâss ve âmm, müşterek-müevvel, hakikat-mecaz, istiâre, sarîh, kinâye lafızlarını açıklar. Daha sonra müellif karşıt lafızlar olan; zâhir, nass, müfesser, muhkem, mücmel, müteşâbih lafızları, lafzın hakiki anlamının olmadığı delâlet konusunu, metinlerin ifade biçimleri, nassın ibâresi, işâresi gibi konuları ele alır. Müellif Kur'an ve sünnetin ortak dil bahisleri olan bu kavramları açıkladıktan sonra Rasûlullah'ın sünnetine, örneğin mütevâtir hadislerin kesin bilgi ifade edişi ve râvilerin kısımları gibi konuları izah eder. Son olarak da icmâ, müçtehidin görevleri, kıyas ve kıyasın delil oluşu, onunla amelin vacip oluşu gibi konuları açıklar.¹³⁷

12.1. Müellifi: Ebû Ali eş-Şâşî

Tam adı Ebû Ali Ahmet b. Muhammed b. İshak eş-Şâşî'dir. Hayatı hakkında kaynaklarda sınırlı bilgilere sahip olduğumuz eş-Şâşî, günümüz Özbekistan sınırlarında bulunan Şaş, bu günkü Taşkent şehrinden olduğu bilinmektedir. Hocası Ebu'l-Hasan el-Kerhi ömrünün sonlarına doğru felç olması nedeniyle, zekasını takdir ettiği öğrencisi eş-Şâşî'yi ders vermesi için kendisinin yerine geçirmiştir. Başta fıkıh ve diğer ilim dallarında ders aldığı hocasının vefatından (340/952) sonra da Bağdat'ta bulunan Derbüabde mescidinde ders vermeye devam etmiştir. Yaşamını Bağdat'ta geçiren eş-

¹³⁷ Ali Pekcan, “*Usûlü'ş-Şâşî* (İlk Klasik Hanefî Usûl Eseri Olarak Bilinen 'Usûlü'ş-Şâşî' Adlı Eserin Müellifi ve Muhtevası Üzerine Bir Değerlendirme)”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (2003), ss. 270-71.; Ayrıca bkz Ebu Ali eş-Şâşî, *UsûlüŞâşî*.

Şâî, toplumun önderi ve Hanefilerin lideri konumunda idi. Bazı kaynaklarda eş-Şâî'nin vefat tarihi 955 olarak geçmektedir.¹³⁸

13. el-Hidâye

Hanefî fikhının muteber kitaplarından biri olan el-Hidâye, hicri 6. Asırdan bu yana İslâm coğrafyasının birçok noktasında bulunan âlimler arasında kabul görmüş önemli bir eserdir. Başta Selçuklular ve Osmanlılar olmak üzere birçok İslâm ülkesinde bulunan medreselerde fikh ilmine dair ders kitabı olarak okutulmuş ve hala da okutulmaya devam etmektedir. Bu eser Merginânî'nin, Kudûrî'nin el-Muhtasarı ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin el-Cami'us-sagir'inde bulunan meseleleri toplayarak yazdığı Bidâyetü'l-mübtedi adlı kitabının şerhidir. Müellif eserinde meseleleri ele alırken ilk önce Ebû Hanife'nin görüşlerine yer verip daha sonra öğrencileri Ebû Yusuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin görüşlerini zikretmektedir. Bazen Züfer ve Hüzeyl'in de görüşlerine yer veren müellif, bunların delillerini de verirken, kendisinin tercih ettiği görüşün delilini ise başkalarına cevap olması açısından en sona bırakmaktadır. Kitabında başta Ebû Hanife olmak üzere Ebû Yusuf, eş-Şeybânî, Kerhî, Cessâs, Hasan b. Ziyad el-Lü'lûî, Serahsî ve Tahâvî gibi pek çok Hanefî alimlerinin yanı sıra Şafii ve Maliki alimlerinin de görüşlerine değinmektedir. En çok Ebû Hanife'nin görüşlerine meyleden müellif, Ahmet b. Hanbeli'n görüşüne ise hiç yer vermemiştir. Eserinde konuları incelerken önce Muhtasar'da olan meseleleri, sonra el-Camiü's-Sagir'de olanları ele alıyor. Eğer aralarında ihtilaf söz konusu olursa el-Camiu's-Sagirden yapılan nakillere işaret ediyor.¹³⁹

Müellif eserinde bir takım kendine özgü ibareler de kullanmıştır. Mesela, bir meselenin başında “Kâle” lafzını kullanıyorsa bilinmeli ki o ibareler Kudûrî'de veya el-Camiu's-Sagir'de veyahut her ikisinde de geçiyordur demektir. Mutlak bir tabirle “Kitap” kelimesi zikredildiğinde, ondan Kudûrî'nin Muhtasarı kastedilmektedir. Hadisler için kullanılan “mahmul” ifadesi hadis alimlerinin görüşlerini ifade ederken,

¹³⁸ Pekcan, “ŞÂÎ, Ebû Ali”, *DİA*, 2010, XXXVIII, 367-68; Tekiyyüddin el-Gizzî, thk, Abdülfettah Muhammed el-Helv, *et-Tebekâtüs'-Seniyye Fi Teracümi'l-Hanefiyye*, (I-IV) Darü'r-Rifâî, Riyad 1970, II, 39; Ebu İshak İbrahim b. Ali eş-Şirâî, thk, İhsan abbas, *Tebekâtü'l-Fukahâ*, 1. bs., Darü'r-Raid el-Arabi, Beyrut, 1970, s. 143; el-Hatibu'l-Bağdadî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali, Tahkik, Mustafa Abdülkadir Ata, *Tarihu Bağdat*, (I-XVI) Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, V, 158.

¹³⁹ Ahmet b. Mustafa Taşköprüzade, *Miftâhu's-Saâde*, (I-III) 1. bs., Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1985, II, 238-39; Kallek, a.g.m., s. 471.

“nahmilu” ibaresi ile de kendi görüşünü ifade etmektedir. “İnde fûlan” tabiri ile o kişinin mezhebini kastederken, “an fûlan” derken de ondan bu konuda bir rivayet olduğunu kastetmektedir. Daha önce değindiği bir delile işaret etmek istediğinde, eğer o delil âyet ise “limâ televnâ”, hadis ise “limâ reveynâ”, sahâbî kavli ise “li-eser, aklî bir delil ve açıklama olduğunda “limâ beyyennâ” ifadelerini kullanmaktadır. Merginânî’nin, eserini on üç senede yazdığı, bu müddet zarfında devamlı oruç tuttuğu rivayet edilmektedir. El-Hidâye üzerine altmışa yakın şerh ve haşiye yazılmıştır. Bunların en meşhurlarını; Habbâzî’nin (ö. 691/1292) el-Kifâye fi şerhi’l-hidaye’si, Siğnâkî’nin en-Nihâye’si, Tacüşşerîa Ömer b. Ahmet b. Ubeydullah’ın Nihâyetü’l-kifâye li-dirayeti’l-hidaye’si, Celalettin el-Kurlânî’nin (ö. 767/1366) el-Kifâye fi şerhi’l-hidaye’si olarak zikredebiliriz.¹⁴⁰

13.1. Müellifi: Merginânî

Şeyhu’l-İslâm İmam Burhanüddin lakabı ile meşhur olup tam adı Ebu’l-Hasan Burhanüddin Ali b. Ebi Bekr b. Abdilcelil el-Fergânî el-Merginânî’dir. Fergâna bölgesine nisbetle fergânî, Merginân şehrine nisbetle merginânî, Riştan köyüne nisbetle de riştânî olarak anılan Merginânî, 8 Recep 511 yılında (5 Kasım 1117) Orta Asya’nın Fergâna bölgesinde bulunan Merginân şehrinin Riştan köyünde dünyaya gelmiştir. Dönemin önde gelen âlimlerinden ve yaptığı ilmî seyahatlerden başta fıkıh olmak üzere hadis, tefsir ve Arap dili ve edebiyatı gibi pek çok alanda ilim tahsil etmiştir. Merginânî’nin ilim öğrendiği hocaları arasında başta meşhur Hanefî fakihî Ebû Hafs Ömer en-Nesefî’nin (ö. 571/ 1142) de bulunduğu Alâeddin es-Semerkindî (538/1144)’nin talebesi Ziyâüddin Muhammed b. Hüseyin el-Bendenîcî, Ebu Amr Osman b. Ali el-Bikendî (552/1157), Küvâmüddin Ahmet b. Abdurraşid el-Buhârî gibi değerli ilim adamları bulunmaktadır.¹⁴¹

Merginânî Hanefî fakihlerinin en meşhurlarından olup aynı zamanda hafız, müfessir, muhakkik, edebiyatçı, müçtehit, birçok İslâmî ilim dalında kendini geliştirmiş, zeki ve üstün takva sahibi olarak tanıtılır. Kaynaklarda, h. 541 yılında Kâbe’yi ve Hz.

¹⁴⁰ Murtaza Köse, “Ferganalı Bir Hukukçu Merginani ve Hidaye adlı Eseri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. XVII (2001), ss. 354-55; Kallek, a.g.m., s. 472; Taşköprüzade, *a.g.e.*, II, 239-40.

¹⁴¹ Abdulkâdir b. Muhammed b. Nasrullah el-Kureşî, *el-Cevâhiru’l-Muziyye fî Tabakâti’l-Hanefiyye*, (I-II): Mir Muhammed Kütüphanesi, Keraçi 1914, I, 383; Koca, “Merginânî Burhâneddin”, *DİA*, 2004, XXIX, 182; Kehhâle, *a.g.e.*, II, 45; Said Nuri Akgündüz, *el-Merğînânî’nin el-Hidâye adlı eserinde istihsân*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, 2004, s. 1.

Peygamber (a.s.v.)'in kabrini ziyaret eden Merginânî'nin soyu Hz. Ebû Bekr'e (r.a) dayandığı zikredilmektedir. Merginânî'nin Hanefî fıkıhdaki yeri ve önemi herkes tarafından kabul edilmiş ve tartışılmazdır. Çünkü tahsil hayatı, yazdığı eserleri, yetiştirdiği talebeleri ilmi ve liyakati, onun Hanefî mezhebindeki seviyesini ortaya koymuştur. Bidâyetü'l-Mübtedî, el-Hidâye fi Şerhi'l-Bidâye ve el-Ferâiz gibi eserleri bulunan Merginânî, 593/1197'li yıllarda Buharalılar ile Moğollar arasında çıkan savaşlarda Cengiz Han'ın şehri yakıp, halkını katletmesinde şehit düşmüştür. Vefat tarihinin 14 Zilhicce 593 (28 Ekim 1197) olarak zikredildiği Merginânî'nin kabri Semerkant'ta bulunmaktadır.¹⁴²

14. Celâleyn Tefsiri

Yazıldığı tarihten bu yana İslam dünyasında büyük bir rağbet gören, elden ele dolaşan, İslâm ülkelerinde bulunan medreselerde ders kitabı olarak okutulan, tefsirlerin özü olarak bilinen bu ünlü eser, Celâleddin el-Mahallî ve Celâleddin es-Süyûtî adlı iki âlim tarafından kaleme alınmıştır. Eserin ilk müellifi Celâleddin el-Mahallî, Tefsiru'l-Kur'an adında yazmaya başladığı ancak hepsini tamamlamadan vefat ettiği için öğrencisi Celâleddin es-Süyûtî devam ettirmiştir. Süyûtî, 1 Ramazan 870 (17 Nisan 1466) tarihinde yazmaya başladığı eseri, kırk günde tamamlamış ve Tefsiru'l-Celâleyn (iki Celâl'in tefsiri) adıyla meşhur olmuştur. Yarısını Mahallî'nin diğer yarısını da Süyûtî'nin yazdığı, iki bölümden oluşan bu eserin hangi bölümünün kime ait olduğu konusunda farklı görüşler olsa da doğru olanı; Kehf suresinden Nas suresine kadar olan ikinci bölümü ve Fatiha suresini Mahallî'nin yazdığı, Bakara suresinden İsrâ suresinin sonuna kadar olan birinci bölümü ise Süyûtî'nin yazdığıdır. Süyûtî, Fatiha suresini Mahallî'nin yazdığı belli olsun diye tefsirin sonuna koymuştur.¹⁴³

Tefsir dirayet türünden olup büyük bir titizlikle bir araya getirilmiştir. İki ayrı müellif tarafından yazılmış olmasına rağmen dil, üslup, hacim gibi pek çok özellik bakımından bir bütünlük arz etmektedir. Süyûtî, yirmili yaşlarda genç bir delikanlı

¹⁴² Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm*, 15. b., Daru'l-İlim Lilmelâyin, Beyrut 2002, VII, 266; Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, 1997, XVI, 9-10; Munafis Hodza, *Hanefî Kılâsiklerinden el-Hidâye'deki Külli Kaideler*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, 2010, ss. 3-4; Köse, a.g.m., s. 364; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri Ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, ss. 86-87.

¹⁴³ İmâd Ali Abdüssemiş, *et-Teysîr fi usûlin ve ittîcâhâtî't-tefsîr*, Daru'l-İman, İskenderiyye, 2006, s. 115; Şükrü Arslan, "Celâleyn Tefsiri'nin İsnadı ve el-Mahallî'nin Bakara Süresi'nden Yaptığı Tefsiri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 10 (1991), s. 155; Ali Akpınar, "Tefsîrü'l-Celâleyn", *DİA*, 2011, XL, 294; Yusuf b. Elyan Serkis, *Mu'cemu'l-Metbuatu'Arebiyye Ve'l-Muarrebe*, (I-II) Matbaat-ü Serkis, Kahire, 1928, II, 163.

olmasına rağmen kendinden yaşça çok büyük, yetmişli yaşlarında tecrübeli bir âlim olan Mahallî'nin kullandığı üslubu yakalayabilmiştir. Zürkânî'nin hakkında, “Bu tefsir Kuran ilimlerinde irfanın kaynağıdır” dediği, anlatımında kısa ve öz ama kolay anlaşılabilir ifadelerin kullanılmasıyla bilinir. Süyûtî de birçok özellik bakımından Mahallî'nin tefsirinde kullandığı yöntem tabii olmuş ve akışını bozmamaya özen göstermiştir. Tefsir, fıkıh, usûl, akait, nahiv, lügat, belagat gibi pek çok ilmi kendinde barındıran bu tefsir, ilim adamlarının övgülerine mazhar olmuştur. Her iki müfessir de muteber görüşlere, meşhur kıraatlara yer vermişler ve gereksiz detaylardan kaçınmışlardır. Ayetlerin tefsirini yaparken bazılarında sadece içinde geçen kelimenin anlamını ya da eş anlamlısını verirken, bazılarının irabını yapmakla yetinmiştir. Bu tefsirde Kur'ân-ı Kur'ânle ve sünnetle açıklama metodunun kullanıldığını çokça görmekteyiz. Müelliflerin aynı zamanda dil âlimi olmasından dolayıdır ki tefsirlerinde sarf ve nahiv ile ilgili açıklamalara bolca yer verilmiştir. Tefsir öğretimi açısından uygun bir metin olan bu eser, âlimler arasında şöhret bulmuş, üzerine pek çok haşiyeler ve talikler yazılmıştır. Bunların en meşhurları ise Cemel haşiyesi ve Sâvî haşiyesi olarak geçmektedir.¹⁴⁴

14.1. Müellifi: es-Süyûtî

Tam adı Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr b. Muhammed b. Ebû Bekr es-Süyûtî'dir. Başta Arap dili ve edebiyatı olmak üzere tefsir, hadis fıkıh, tasavvuf ve tarih gibi alanlarda ön plana çıkan, büyük şafiî âlimi olan Süyûtî, 1 Receb 849 yılında Kahire'de dünyaya gelmiştir. Bazı kaynaklarda İran asıllı bir aileden geldiğine ve annesinin Türk olduğuna dair bilgiler zikredilmektedir. Kendisinin hiç görmediği ancak ecdadı ve babası Orta Mısır'da bulunan Asyût bölgesinde yaşadıkları için “es-Süyûtî”, büyük dedelerinden biri Bağdat'ın Hodayriye mahallesinde bulunduğu hodayrî, Şafiî mezhebine mensup olduğu için de “Şafiî” nisbeleri ile anılmaktadır. Küçük yaşta babasını kaybedip yetim kalan Süyûtî, aile dostları tarafından korumaya alınmış ve onların destekleri ile eğitimine devam etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm öğrenerek tahsil hayatına başlayan Süyûtî, babası hayattayken Kur'ân'ı Tahrîm suresine kadar

¹⁴⁴ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, (I-III) 7. b., Mektebet-ü Vehbe, Kahire, 2000, I, 239-40; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-kuran*, (I-II) 3. b., Matbaat-ü İsa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1943, II, 66-67; Abdülcelil Candan, “Celâleyn Tefsirine Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, sy. 3 (2000), s. 344; Akpınar, “Tefsirü'l-Celâleyn”, s. 294.

ezberlemiştir. Yaklaşık altı yaşında babasını kaybeden Süyûtî, sekizine basmadan Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını ezberlemiştir. Bundan sonra Cemmailî'nin "el-Umdetu'l-ahkam"ını, Nebevî'nin "Minhacu't-tâlibîn"ini, İbn Malikin "el-Elfiye"sini ve Beyzâvî'nin Minhacu'l-vüsûl"ünü de ezberlemiştir.¹⁴⁵

Süyûtî ezberlediği eserleri dönemin önde gelen âlimlerine arz etmiş ve onlardan icazet nemeler almıştır. Daha sonra Celal el-Mahallî ve ez-Zeyne'l-Ukbî'den ders almış, babası onu hafız İbn Hacer'in derslerine götürmüştür. Bundan sonra 864 yılından itibaren ilim ile meşgul olmaya başlayan Süyûtî, bazı âlimlerden fıkıh ve nahiv dersleri almıştır. Şeyh Şehabettin el-Şarimsâhî'den matematik ve ferâiz ilmini de öğrendikten sonra Arapça dersler vermek için icazet almıştır. Çeşitli alanlarda farklı âlimlerden ders alan Süyûtî, en sonunda fetva icazetini almıştır. Zamanın en iyi hadis âlimi olan Süyûtî, üstün zekâsı ile iki bin hadis ezberlemiştir. Hatta zamanında onun kadar hadis ezbere bilen kimsenin olmadığı bile düşünülmüştür. Süyûtî ilk eserini 17 yaşında iken kaleme almış, 21 yaşına geldiğinde de müderrislik görevine başlamıştır. İlk müderrislik görevine hocası el-Bulkîni'nin talimatı ile Şevval 870 yılında Şeyhuniyye camiinde fıkıh dersleri vermekle başlamıştır. Gençliğinde birçok bölgeye ilmî seyahatlerde bulunan Süyûtî, Hicaz yolculuğunda bir sene Mekke'de kalmış ve hac vazifesini de yerine getirmiştir. Yaklaşık 150 hocadan ders alan Süyûtî'nin kaleme aldığı eser sayısı, kaynaklardaki farklı bilgilere ve bazı çağdaş araştırmacılara göre 295'den başlayıp 1194'e kadar çıkmaktadır. İlim dünyasına birçok eser bırakıp ve âlim yetiştirip giden Süyûtî, hayatının sonlarına doğru inzivaya çekilmiş, Nil üzerindeki Ravza adasında 19 Cemaziyelevvel 911'de (18 Ekim 1505) yılında vefat etmiş, Kahire'nin güney doğusunda bulunan, kendisine nispet edilen mezarlığa, babasının yanına defnedilmiştir.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Kehhâle, *a.g.e.*, V, 128; Halit Özkan, "Süyûtî", *DİA*, 2010, XXXVIII, 188; ez-Zirikli, *a.g.e.*, II, 69; Abdülhay b. Ahmet b. Muhammed İbnü'l-İmâd el-Akerî el-Hanbeli, thk. Mahmut el-Arnâvut, *Şezeratü'z-zehep fi Ahbâr men zehep*, (I-XI) 1. b., Dar-ü İbn Kesir, Beyrut, 1986, X, 74-75.

¹⁴⁶ Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Davu'l-lami' li ehli'l-karni't-tâsi'*, (I-XII) Menşûrât Dar-ü Mektebetü'l-Hayat, Beyrut, t.y., VII, 65-67; Özel, *Hanefî Fıkah Alimleri Ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, ss. 447-48; Ahmet Kazım Ürün, "Arap Dili ve Edebiyatı Açısından Es-Suyûtî", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9-10 (1994), ss. 82-83; el-Akerî el-Hanbeli, *a.g.e.*, X, 76.

14.2. Müellifi: el-Mahallî

Tam adı Ebû Abdillâh Celaluddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî'dir. 1 Şevval 791 (23 Eylül 1389) yılında Kahire'de doğan Mahallî, Teftâzân Araplarındandır. Kökeni Nil nehrinin Dimyat kolunun batısında bulunan Mahalletu'l-Kübra'dan olan aile fertleri Mahallî nisbesiyle anılmaktadır. İlk öğrenimine babasının ve dedesinin yanında başlayan Mahallî, ilmî açıdan en parlak dönemlerini geçiren Kahire'de Hanefî, Şafî ve Maliki âlimlerin ders ve sohbetlerine katılmıştır. "Zekâsı elması deler" ve kendisinin de söylediği "zihnim hatayı kabul etmez" gibi ifadeler ile bahsedilen Mahallî, fıkıh, tefsir, usûl, kelam, sarf-nahiv ve mantık alanlarında otoriter bir kişiliğe sahiptir. Bu alanlarda zamanının önde gelen âlimlerinden olan Mahallî, Demîrî, Akfehî, Muhammed b. Ebû Bekir ibn Cemmâ, b. Hacer el-Askalânî, İbnu'l-İrâkî, Bedreddin Mahmud el-Aksârâyî gibi büyük üstatlardan çeşitli alanlarda ilim tahsil etmiştir.¹⁴⁷

Çok mütevazî ve takva sahibi olan Mahallî, aklî ve naklî ilimlerde ön plana çıkmış çok yönlü bir ilim adamı olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk başlarda geçimini baba mesleği olan kumaş ticareti ile sağlayan Mahallî, daha sonra bu işi başkasına devrederek, kendisine teklif edilen kadılık görevini de kabul etmeyip, kendini tamamen ilime vermiş, okuma, okutma ve tasnifle meşgul olmuştur. Ezberleme konusunda pek iyi olmayan ancak üstün zekâsı ile herkesi kendine hayran bırakan Mahallî, 844 yılından itibaren Berkûkıyye, 852'den sonra da İbn Hacer el-Askalânî'nin yerine Müeyyediyye medreselerinde fıkıh alanında ders vermeye başlamıştır. Devlet erkanlarından uzak durmuş ve sade yaşamı tercih ederek gösterişten uzaklaşmıştır. Ramazan ayının ortalarında ishal hastalığına yakalanan Mahallî, 1 Muharrem 864 (28 Ekim 1459) yılında vefat etmiştir. Kahire'de Babunnasr dışındaki aile mezarlığına defnedilmiştir. Hayatının sonuna kadar ilme hizmet eden Mahallî, ardında birçok önemli eser bırakmıştır. Yine Mahallî, Cerrârî, Burhaneddîn ibn Ebû Şerîf, Kalesâdî, Necmeddîn ibn

¹⁴⁷ Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemu'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzir*, (I-II) 3. b., Müessesetü Nüveyhiz es-Sekafiyye, Beyrut, 1988, II, 485; Ahmet b. Muhammed el-Ednevî, thk. Süleyman b. Salih el-Hizî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1. bs., Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, Medine 1997, s. 336; ez-Ziriklî, *a.g.e.*, VII, 333; Kehhâle, *a.g.e.*, II, 311; Şükrü Arslan, "Mahallî", *DİA*, 2003, XXVII, 326; Candan, *a.g.m.*, s. 342.

Kâdî Aclûn, Takıyyuddîn ibn Kâdî Aclûn, Şemseddîn es-Sehâvî ve Celâleddîn es-Süyûtî gibi ilim adamları yetiştirmiştir.¹⁴⁸

15. Muhtasaru'l-meânî

Bu eser, Sa'duddîn et-Teftâzânî'nin el-Kazvinî tarafından özet şekilde yazılmış olan Telhîsu'l-Miftah adlı kitabın üzerine Muhtasaru'l-Meânî adıyla yazdığı kısa şerhtir. İsimlerinden de anlaşılacağı üzere eser, Teftâzânî'nin Telhis üzerine yazdığı, Mutavvel adını verdiği eserinin kısaltılmış halidir. Bu eser de en az Teftâzânî'nin diğer eseri Mutavvel kadar, belki daha da yaygın olarak medreselerde belağat alanında okutulan en önemli ders kitaplarından biridir.¹⁴⁹

Muhtasar ve Mutavvel olarak bilinen bu iki eser medrese talebelerinin elden düşürmediği ders kitabı olma özelliğine sahiptir. Kevâkib-i Seb'a yazarı bu iki eseri okumakla, öğrencilerin beyan ve bedi' ilimleri konusunda başka kitaplar okumaksızın da yeterli bilgiye sahip olabileceklerini vurgulamaktadır. Medreselerde oldukça meşhur olan bu eser üzerine çeşitli şerhler ve haşiyeler yazılmıştır. Bunlardan biri Antakyalı Mustafa Remzi'nin kaleme aldığı Nazmu'l-Beyân alâ Muhtasaris-Sa'd fi'l-Meâni ve'l-Beyân adlı haşiyesidir.¹⁵⁰

16. Mutavvel

Teftâzânî'nin hicri 748 yılında, 26 yaşında kaleme aldığı bu eser, Şerh-i Telhisi'l-Mutavvel adıyla da bilinen, Hatip el-Kazvî'nin (ö. 739/1338) Telhîsu'l-Miftah adlı eserinin şerhidir. Medreselerde ders kitabı olarak okutulan en önemli eserlerden bir tanesi olup, ilim dünyasında büyük bir saygınlık kazanmıştır. Bu eserin bir başka önem arz ettiği nokta ise, ileri seviyede okuyan talebelerin bilgisini ölçme amaçlı bir imtihan kitabı olarak okutulup test edilmesidir. Müellifin kitabında bol miktarda şiire yer vermesi, daha sonra bu şiirlerle ilgili müstakil eserler kaleme

¹⁴⁸ es-Sehâvî, *a.g.e.*, VII, 40–41; Şemseddin Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, (I-II) 1. b., Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983, Beyrut, II, 84; Katip Çelebî thk Abdul Kadir Arnavut, *Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*, (I-VI) 1. b., Mektebet-ü İrcica, İstanbul 2010, III, 89; Özel, *Hanefî Fıkah Alimleri Ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, s. 440; Akpınar, “Celâleyn Tefsiri ve Müellifleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2 (1998), s. 182; Muhammed b. Ahmet b. İyâs el-Hanefî, thk. Muhammed Mustafa, *Bedaiu'z-Zuhûr fî Vekâii'd-Duhûr* (I-VI) el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahir, 1984, II, 355–56; el-Akerî el-Hanbelî, *a.g.e.*, X, 447.

¹⁴⁹ Fazlıoğlu, *a.g.m.*, s. 103; Dursun, *a.g.m.*, s. 292.

¹⁵⁰ Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 72; Fazlıoğlu, *a.g.m.*, s. 103; Dursun, *a.g.m.*, s. 292.

alınmasına zemin hazırlamıştır. Teftâzânî'nin bu eseri metinle iç içe olup Kur'ân'daki ifadelerin eşsizliğini ve güzelliğini en iyi şekilde açıklayan kitap olarak bilinmektedir. Bu kadar İslâm coğrafyalarındaki medreselerde revaçta olan bu eser üzerine yirmiye yakın âlimin haşiye yazdığı bilinmektedir. Mutavvel'e haşiye yazan alimlerin başında; Seyit Şerif Cürçânî, Musannifek, Ahmed b. Abdullah el-Kırımî (ö. 1474), Molla Hüsrev, Hasan b. Muhammed Şâh el-Fenari (ö. 1481), Ebû'l-Kasım el-Leysi es-Semerkandî (ö. 1483), Siyâlkûtî, ve Hasan b. Abdussamed es-Samsunî gelmektedir.¹⁵¹

15/16.1. Müellifi: et-Taftâzânî

Tam adı Sa'duddîn Mes'ud b. Fahriddîn Ömer b. Burhaniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horasanî et-Teftâzânî eş-Şafîî'dir. Padişâh-ı ulemâ, allâme, Hüsrev-i dânişmendân gibi pek çok lakapları ile meşhur olan Teftâzânî, 1322 yılında Horasan'ın Nesâ ilinin Teftâzân kasabasında doğmuştur. Bazı kaynaklarda âlimin doğum tarihi 1312 olarak zikredilmektedir. Çok yönlü bir alim olarak Teftâzânî, sarf, nahiv, maani, beyan, edebiyat, mantık gibi birçok alana hâkim olup, aynı zamanda bir Hanefi fakihî olduğuna dair kaynaklarda bilgi vardır.¹⁵²

Teftâzânî'nin tahsil hayatı ile ilgili kaynaklarda fazla net bir bilgi bulunmasa da ilk öğrenimini doğduğu Teftâzân köyünde babasından aldığı tahmin ediliyor. Teftâzânî öğrenim ve öğretim hayatında tek bir yerde istikamet etmemiştir. Sürekli yer değiştiren Teftâzânî, sırasıyla başta Horasan olmak üzere Cürcan, Herat, Ham, Gücdüvan, Semerkant ve Gülistan-ı Türkistan gibi pek çok coğrafyaları dolaşmıştır. Dolayısıyla Teftâzânî, talebe yetiştirmeye fazla fırsat da bulmamış olmalıdır. Teftâzânî, gerek naklî gerekse aklî ilimlerde özellikle de kelim, fıkıh mantık ve belâgat alanlarında derin bilgi sahibi olmuş, bu alanlarda kitaplar yazmış, yazdığı kitaplar yıllarca medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve okutulmaya da devam etmektedir. Teftâzânî, zamanında İslâmî ilimler için yeni bir dönem başlatmasından dolayı kendisinden önceki alimlere mütekaddimin, sonraki alimlere de müteahhirin ismi verilmiştir. Teftâzânî'nin doğum tarihinde olduğu gibi vefat tarihinde de görüş ayrılıkları söz konusudur. Bazılarına göre

¹⁵¹ Mustafa İrmak, "Bir Belâgat Kitabı Olarak Mutavvel ve Osmanlı Medreselerinde Okunuş Biçimi Üzerine Bir Risâle", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 42 (2014), ss. 175-176-77; H. Murat Kumbasar, "Taftazani (H.'22-'92/M.1322-1390)'nin eserleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 25 (2006), ss. 149-50; Dursun, a.g.m., s. 292; Fazlıoğlu, a.g.m., ss. 103-4; Muhittin Eliaçık, "Osmanlı Medreselerinde Öğretilen Belâgat Kitapları", *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, II sy. 4 (2014), s. 37.

¹⁵² es-Suyuti, a.g.e., II, 285; Özen, "Teftâzânî", *DİA*, 2011, XL, 299-300; Kehhâle, a.g.e., II, 228.

vefat tarihi (791/1389) iken bazıları da (792/1390) olarak zikretmiştir. Teftâzânî, genel kabule göre (10 Ocak 1390) tarihinde Semerkant'ta vefat etmiş ve vasiyeti üzerine Horasan'ın en büyük şehirlerinden biri olan Serahs'ta defnedilmiştir.¹⁵³

17. Müsellemü's-sübût

Klasik medreselerde ders kitabı olarak okutulan, fıkıh usulüne dair olan bu eseri, Hindistan'lı âlim Muhibbullah b. Abdîşşekûr el-Bihârî kaleme almıştır. Müellif, Hanefî âlimlerinin görüşlerini savunarak doğruluğunu ispat etmeye çalıştığı bu eserde fukaha ve mütekellimin metotlarını birbirlerine karıştırarak karma metodunu kullanmıştır. 11. Yüz yılda yazılan bu eser, Hanefî ve şâfiî metotlarını içeren bir furû fıkıh kitabıdır. Müellif eserin mukaddimesinde usûl-i fıkıhın tanımı yaparak mahiyetini, konusunu ve amacını belirttikten sonra şâfiî mezhebine ait kitaplarda fıkıh usulü için gerekli görülen kelimeler ve dil ile ilgili temel kurallarla hüküm bahislerini içine alan üç bölüme yer vermiştir. Bunların birincisinde bazı mantık kavramları ve temel kuralları kısaca değinmiş, ikincisinde hükümlerle ilgili hâkim, hüküm, mahkûm fih, mahkûm aleyh gibi başlıkları ele almış, üçüncü bölümde ise fıkıh usulü ile ilgili bazı dil meseleleri ve lafzi yorumların temel kurallarını detaylı bir şekilde incelemiştir. Ardından kitap, sünnet, icmâ ve kıyası ele alıp deliller konusunu incelemiştir. Bu delillerin her biri ilgili oldukları bölümlerde anlatılmıştır. Eserin hâtime kısmında ise içtihat ve taklit konuları ile ilgili tartışmalara yer verilmiştir. Müellif eserinde, Hanefî alimlerinin ihtilafa düştükleri durumlarda konuyu, diğer ehli sünnet mezheplerin yaklaşımlarını önemseyerek ele alır. Daha çok İmam-ı Azam'ın görüşlerini benimseyen müellif, bazen de onun görüşlerini terk edip imameynin görüşlerini kabul görmüştür. Eserin farklı yerlerde farklı baskıları yapılmıştır üzerine yapılan en önemli çalışma ise Bahru'l-Ulûm el-Leknevî'nin "Fevâtîhu'r-rahamût bişerhi müsellemi's-sübût" adlı şerhidir.¹⁵⁴

¹⁵³ Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri Ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, ss. 158-59; Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, ss. 429-30; Mehmed Ali Aynî, "Türk Mantıkçıları", Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, III, sy. 10 (1928), 52; Mehmet Sever, *Sa'dettin Taftâzânî'nin İmamet Anlayışı ve İlk Dönem Siyasi Olayları Değerlendirmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2012, ss. 22-24.; ez-Zirikli, *a.g.e.*, VII, 219.

¹⁵⁴ Koca, "Müsellemü's-sübût", *DİA*, 2006, XXXII, 83-84; İbrahim Arslan, *Muhibbullah İbn Abdîşşekûr'un hayatı ve Müsellemü's-sübût adlı eserindeki metodu*, (Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi, 2004, s. 35.

17.1. Müellifi: el-Bihârî

İslam dünyasının önemli alimlerinden biri; baba tarafından Hz. Osman'ın, anne tarafından Hz. Ebû Bekir'in soyundan gelen Muhibbullah b. Abdişşekûr el-Bihârî, Hindistan'ın Bihâr eyaletinde bulunan Muhip Alipûr'a bağlı Kerâ köyünde dünyaya gelmiştir. Hindistanlı olduğu için el-Hindî, Bihâr eyaletinde doğduğu için Bihârî, Hanefî mezhebine mensup olduğu için de el-Hanefî nispeteleri ile anılmaktadır. Bunlardan en çok "Bihârî" lakabı ile meşhur olmuştur. Ayrıca mantık ilmine olan hâkimiyeti onun "Mantıkî" olarak da ün kazanmasına sebep olmuştur. el-Bihârî, küçük yaşlardan beri ilim öğrenmeye istekli birdir. Dönemin önde gelen alimlerinden başta Hanefî fikhî ve mantık olmak üzere birçok dalda dersler almıştır. Kutbüddin b. Abdülhalim es-Sihâlevî ve Kutbüddin el-Hüseynî eş-Şemsâbâdî ders aldığı hocalardandır.¹⁵⁵

Çeşitli ilim dallarında kendisinden, "derya ve yıldızlar arasında parlayan bir ay gibidir" ifadeleri ile bahsedilen Bihârî, belli bir ilmî birikime sahip olduktan sonra Hindistan'ın güneyinde yer alan, o sıralarda Sultan Âlemgir 'in de bulunduğu Dekken'e yolculuk eder. Kendisi ile görüştüğü Sultan Âlemgir, Bihârî'yi Leknev'e kadı olarak atar. Belli bir müddet sonra kadılık görevi Haydarabat'a nakil olmuştur. Daha sonra kadılık görevinden alınıp Şah Âlem' in oğlu şehzade Refîu'l-Kadr'in hocalığına tayin edilir. Şah Âlem Kabil'e vali olarak tayin edildikten sonra Bihârî'yi de oğlunun yanında götürür. Babasının vefatı üzerine Şah Âlem sultan alarak Dekken'e döndükten sonra Bihârî'yi Hindistan'ın başkadısı olarak tayin eder. Sultanın "Fazıl Han" lakabını verdiği Bihârî, başkadı olarak birkaç ay görev yaptıktan sonra (1119/1707) yılında vefat etmiştir. Bihârî'nin ilim dünyasına bıraktığı en önemli eserleri, Müsellemü's-sübût, Süllemü'l-ulûm ve el-Cevherü'l-fert'tir.¹⁵⁶

18. Telhîsü'l-miftah

Medreselerde belagat ilmine dair yıllarca ders kitabı olarak okutulan, hocalar ve talebelerin gözünde pek değerli olan bu eser, Hatip el-Kazvî'nin, Sekkâkî'nin Miftâhu'l-Ulûm adlı eserinin üçüncü bölümüne yaptığı bir şerh çalışmasıdır. Kazvî bu şerhi; muhtasar olarak, Miftahu'l-ulûm'un kaidelerini içine alacak şekilde, bazı eski

¹⁵⁵ Kehhâle, *a.g.e.*, II, 179; Rahmi Yaran, "Bihârî", *DİA*, 1992, VI, 139; Serkis, *a.g.e.*, II, 595.

¹⁵⁶ Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'll-havâtir*, (I-VIII) 1. b., Dâr-ü İbn Hazm, Beyrut, 1999, VI, 793; Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, s. 5; Muhammed Sıddîk Han Hasan, *Ebcedu'l-Ulûm*, 1. bs., Dar-ü İbn Hazm, Beyrut, 2002, s. 704; ez-Zirikli, *a.g.e.*, VII, 283; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri Ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, s. 333.

kaynaklardan yararlanıp bilgi eklemesi de yaparak, konuların tertibinde kolaylık sağlayıp, kapalı olan konuların anlaşılmasını kolaylaştırmak için kaleme aldığını beyan eder. Kazvîni bu çalışmasında sadece Miftahu'l-ulum'u özetlemekle kalmamış onun eksikliklerini tamamlayıp, gereksiz olduğunu düşündüğü yerleri çıkarmış, karışık gördüğü konuları da açıklığa kavuşturmuştur. Ayrıca Kazvîni, birçok konuda Sekkâkî'nin görüşlerine karşı çıkmış, kendi görüşünü yazmıştır. Bu eserin şöhreti gittikçe yayılmış, aslının yerini alıp, belagat alanında birçok eserden daha fazla ilgi görmüştür. Belagati öğrenmek ve öğretmek isteyenler ilk önce bu kitabı ele almışlardır.¹⁵⁷

Bu eser bir mukaddime ile üç bölüm bir de hâtimedden meydana gelir. Kazvîni eserin mukaddime kısmında fesâhat ve belagat kavramlarının tariflerini vermiş, kısımlarını, sınırlarını ve şartlarını incelemiştir. Fesâhat kavramını, kelimenin, kelamın ve mütakellimin fesâhatı olmak üzere üç kısma ayırarak tanımlamıştır. Belagat kavramını ise kelamın ve mütakellimin belagati şeklinde iki kısımda incelemiştir. Birinci bölümde meânî ilmini ele alıp Sekkâkî'nin yaptığı tanımı doğru bulmayıp yeni bir tanım getirmiştir. Meânî ilminin konularını sekiz kısma ayırarak her birini açıklamıştır. İkinci bölümde de beyan ilmini ele almış, tarifini yaparak, teşbih, mecaz ve kinaye olmak üzere üç konudan ibaret olduğunu zikretmiştir. Üç konunun da sırasıyla üzerinde durarak tüm yönleriyle ayrıntılı bilgiler vermiştir. Üçüncü bölümde ise bedî ilmini ele alır. Diğerlerinde olduğu gibi burada da konuya bedî ilminin tarifini vererek başlar. Kazvîni bu bölümde edebi sanatları incelemiş ve Sekkâkî'de olduğu gibi manevi ve lafzi diye ikiye ayırmıştır. Ancak edebi sanatların sayısını Sekkâkî'ye göre biraz çoğaltmıştır. Son ve hâtime bölümünde ise şiir çalıntıları meselesi ile ilgili olan iktibâs, tazmîn, akd-ü hall, telmih, husnü'l-ibtidâ, husnü'l-intihâ, husnü't-tahallüs gibi konulara yer vermiştir. Üzerinde haşiye, şerh, ta'lik ve ihtisar gibi çeşitli çalışmalar yapılmıştır.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Eliaçık, a.g.m., ss. 36-37; Mohammed Ali Shareef, "Telhîs'in Muhtevâ Tasnifi", *Atatürk Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, XX, sy. 2 (2013), 102; Fazlıoğlu, a.g.m., s. 103.

¹⁵⁸ Çelebî, a.g.e., I, 473-74; Can, a.g.m., s. 237; Yalar, *el-Hatib el-Kazvini ve belagat ilmindeki yeri*, (Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, 1997, ss. 79-81; İsmail Durmuş, "Kazvîni Hatip", *DİA*, 2002, XXV, 157.

18.1. Müellifi: Hatib el-Kazvîni

Tam adı Ebu'l-Meâlî Celaleddîn el-Hatib Muhammed b. Abdurrahman b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni eş-Şafîî'dir. 22 Şaban 666 yılında (7 Mayıs 1268) Musul'da dünyaya gelmiştir. Yıllarca Şam Emeviyye camiinde hatiplik görevinde bulunduğu için "Hatib" ve "Hatib-u Dimaşk" unvanlarıyla tanınmıştır. Kesin olmamakla birlikte ailesinin belli bir müddet Kazvin'de yaşamış olması göz önünde bulundurularak "Kazvîni" nisbesiyle anılmaktadır. Güney Irak'ta beni İcl kabilesine mensup olan Kazvîni'nin soyu Abbasi hilafetinde valilik ve komutanlık görevlerinde bulunan ünlü şair ve edebiyatçı Ebû Dülef el-İclî'ye dayanmaktadır. İlim ve irfan sahibi bir aileden gelen Kazvîni, ilk temel dinî bilgilerini ve hatta ileri seviye fıkıh ilmini dönemin baş kadısı olan babasından almıştır.¹⁵⁹

Kazvîni ve ailesi, Moğolların Musul'u işgal etmesi ile onların zulmünden kurtulmak için daha güvenli bölge olan Anadolu'ya göç edip Tokat yöresine yerleşmişlerdir. Tahsiline burada devam eden Kazvîni, daha yirmisine gelmemişken Tokat'ın Niksar kazasında kadılık görevinde bulunmuştur. Babası vefat ettikten sonra ağabeyi İmamüddin ile Memlûklülerin hâkimiyeti altında olan Dimaşk'a yerleştiler. Ağabeyi kısa sürede Dimaşk'ta bulunan Ümmü's-Salih medresesinde müderrislik görevine atanırken, Kazvîni de dönemin alimlerinden farklı alanlarda ders almaya başladı. Fen ilimleri, usûl, Arapça, belagat, hadis, tefsir ve fıkıh gibi birçok alanda ilim tahsil eden Kazvîni, hadis alanında İzzeddin el-Fârûsî'den, fıkıh özellikle Şafii fikhî, hadis, Arap dili ve belagati alanlarında baş kadı Şehâbeddin el-Erbîlî'den ders almıştır. Kaynaklarda, zeki, hatib, üstün ahlâklı, cömert, yumuşak huylu gibi pek çok güzel vasıflarla övülen Kazvîni, Şemseddin el-Eykî'den de aklî ilimleri tahsil etmiştir. Uzun yıllar çeşitli medreselerde müderrislik yapan, talebe yetiştiren Kazvîni, (724/1324) yılında Memlûk sultanı el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun tarafından Mısır'a davet edilerek Şam başkadılık görevine getirilmiştir. Hayatının sonlarına doğru felç olan Kazvîni, 15 Cemaziyülevvel 739 yılında (29 Kasım 1338) vefat etmiş ve Emeviyye camii önündeki Mekâbirü's-sûfiyye'ye defnedildi.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Çelebî, *a.g.e.*, I, 473; Durmuş, *a.g.m.*, s. 156; ez-Zirikli, *a.g.e.*, VII, 192.

¹⁶⁰ Çelebî, *a.g.e.*, III, 171; es-Suyuti, *a.g.e.*, I, 156-57; Yalar, *el-Hatib el-Kazvini ve belagat ilmindeki yeri*, ss. 8-10; Durmuş, *a.g.m.*, s. 156.

19. Reddu'l-muhtâr

Klasik medreselerde yıllardır okutulan hala da okutulmaya devam eden Reddu'l-muhtâr, bir Hanefî fıkıh kitabı olan Timurtâşî'nin (ö. 1004/1596) "Tenvîru'l-ebâr" adlı eseri üzerine Alâeddin el-Haskefi'nin ed-Dürrü'l-muhtâr adıyla yaptığı şerhin haşiyesidir. Reddü'l-muhtâr, bir şerh olmasına rağmen oldukça kısa ve öz bir üslûpla yazılan "ed-Durru'l-muhtâr"ın içeriğini açıklarken saâih, zayıf ve tenkit edilen bütün görüşlere değinmiş, verilen hükümlerin delillerini inceleyip açıklanması gereken bazı meseleleri çözmeye çalışmıştır. İbn Âbidin haşiyesini yazarken yararlandığı kaynaklarda gördüğü hataları da düzeltmiştir. Eserin telifinde Hanefî kaynakların tamamından ve diğer mezheplerin de bazı temel kaynaklarından yararlanmıştır. Hanefî fikhî dalında yazılan eserlere önemli ölçüde kaynaklık eden bu eserin pek çok baskıları yapılmıştır. İbn Âbidin Kitâbü's-Şehâdât'ın sonundaki "Mesâilü Şettâ"dan Kitâbü'l-İcâre'nin başına kadar olan bölümü temize çekmeden vefat ettiği için bu bölüm oğlu tarafından temize çekilmiştir.¹⁶¹

19.1. Müellifi: İbn Âbidin

Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz el-Hüseynî ed-Dımişkî el-Hanefî, son dönem klasik Hanefî-Matürîdî hukukçularının önde gelen simalarından birisidir. Daha çok İbn Âbidin lakabı ile meşhur olmasının sebebi, beşinci dedesi Muhammed Selâhattin'inin züht ve takva sahibi olmasından dolayı onun Âbidin lakabı ile tanınmasıdır. 18. Ve 19. Yüzyıl Hanefî matürîdî fikhının son temsilcilerinden biri olan İbn Âbidin, (1198/1788) yılında Şam'da doğmuş ve tahsili dahil olmak üzere bütün hayatını orada geçirmiştir. Babaannesinin Hz. Hüseyin'in soyundan olması hasebiyle Seyyid olduğu bilinmektedir.¹⁶²

İlim öğrenmeye babasının yanında başlayan İbn Âbidin, Muhammed sa'îd el-Hamevî'nin yanında küçük yaşlarda Kur'ân-ı Kerim'i ezberlemiş, ondan kıraat ve şafîi fikhî eğitimini almıştır. Bu hocasının yanında kıraata dair bazı temel metinleri ezberleyen İbn Âbidin, aynı zamanda sarf ve nahiv eğitimi de almıştır. Kıraat, tecvit

¹⁶¹ Özel, "İbn Âbidin Muhammed Emin", *DİA*, 1999, XIX, 292-93; Telkenaroğlu, a.g.m., s. 163; Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII, sy. 1 (2008), 37.

¹⁶² Kehhâle, a.g.e., II, 77; Norman Calder, "İbn Abidin'in "Ukudü Resmî'l-Müftî' Adlı Risalesi", *İslam Araştırmaları*, çev. Şenol Saylan, sy. 2 (2004), s. 193; Özel, "İbn Âbidin Muhammed Emin", s. 292; *el-A'lâm*, VII, 42.

ilimleri ve diğer bazı ilimlere dair ders aldığı hocasının yanından, kendisinden rivayette bulunma iznini bulunduran ikisi yazılı birisi şifahi olmak üzere üç tane icazet belgesi olarak ayrılmıştır. Daha sonra dönemin saygın Hanefî ulemasından olan Muhammed Şâkir es-Sâlimî el-Âmirî el-Akkâd'dan (1222/1807) hadis, tefsir, usûl-ü fıkıh, tasavvuf, mantık ve feraiz gibi ilim dallarında ve çeşitli bazı aklî ilimlerle ilgili dersler almıştır. İlk başlarda Şafîî mezhebine bağlı olan İbn Âbidin, hocasının teklifi üzerine Hanefî mezhebine geçmiş ve Hanefî hukukuna dair çeşitli eserler yazmıştır. İbn Âbidin Kadiriye tarikatına da bu hocası vasıtası ile mensup olmuştur. Başarılı, meşhur bir yazar ve müftü olarak dikkatleri üzerine çeken İbn Âbidin başta Reddü'l-Muhtâr olmak üzere el-Ukûdü'd-dürriyye fi tenkîhi'l-Fetâva'l-Hamidiyye, Nesemâtü'l-eshâr, Minhatü'l-Halik gibi birçok eser kaleme almıştır. (1235/1820) yılında hac görevini yerine getirmek için kutsal topraklara gitti. 21 Rebîülahîr 1252/5 Ağustos 1836 tarihinde Şam'da vefat eden İbn Âbidin, Bâbüssağîr mezarlığına defnedildi.¹⁶³

20. Envâru't-Tenzîl ve Esrârut'-Te'vîl (Beydâvî Tefsiri)

Dirayet tefsirinin baş temsilcilerinden biri olan Beydâvî'nin bu tefsiri, İslâm dünyasında âlimlerin nezdinde kabul görmüş, elden ele dolaşmış, yıllarca medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve hâlâ da okutulmaya devam etmektedir. İslam aleminde şöhret bulan ve müllifine de şöhret kazandıran bu tefsir, ilim ehilleri arasında büyük bir makama sahiptir. Beyzâvî, orta hacimli olan bu tefsirini, Arap dili kaidelerinin verdiği imkânlar dâhilinde, mensubu olduğu itikâdî ve fikhî mezheplerin usulüne uygun biçimde deliller de vererek, tevil ve tefsir etmiştir. Konuları açıklarken çok fazla uzatmadan, kısa ve öz ifadeler kullanarak, onların yararlı olan yönlerini vermeye çalışmıştır. Tefsirinde birçok mevzuya yer veren Beyzâvî, kelimeler, tarih, mantık lügat, sarf, kıraat gibi konularla ilgili çok kısa ve öz bilgiler verdiği için onların anlaşılmasında zorluklar çekilmiştir. Beyzâvî tefsiri yazarken Zemahşerî'nin el-

¹⁶³ Özel, “İbn Âbidin Muhammed Emin”, s. 292; Calder, a.g.m., s. 193; Kemal Yıldız, “Zâhir-Bâtın Dayanışması: Mutasavvif Mevlânâ Hâlid ile Fakîh İbn Âbidin Örneği”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, VI, sy. 15 (2005), 127-28; Wael B. Hallaq, Ömer Faruk Ocakoğlu, “Bir Osmanlı Reform Öncüsü: Örf ve Hukukî Değişim Üzerine İbn Âbidin”, *İslam Araştırmaları*, sy. 3 (2005), s. 171; Şenol Saylan, “Osmanlı'da Hukukî Modernleşme Öncesi Fıkıhın Geleneksel Yapısını Koruma Çabası: Muhammed Emin İbn Âbidin (1784-1836)”, *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu*, 2014, s. 660; Muhammed Abdullatif Sâlih el-Farfûr, thk., Muhammed Ebu'l-Yüsr Âbidin, *İbn Âbidin ve Eseruhu fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, (I-II) 1. b., Dâru'l-Beşâir, Şâm, 2001, I, 293.

Keşşâf'ından, Fahrettin er-Razi'nin Mefâtîhu'l-Gayb'ından ve Râgıb el-İsfehânî'nin el-Müfredât'ından önemli ölçüde yararlanmışır.¹⁶⁴

Beydâvî, kelimelerin taşıdıkları farklı anlamlar gibi, anlaşılması zor olan hususlarda el-Müfredât'tan, i'râb, meâni, beyan ve Mu'tezilenin görüşleri gibi hususlarda el-Keşşâf'tan, fıkıh, kelimeler, felsefe ve tabiat ilimlerinde Mefâtîhu'l-Gayb'dan yararlanmışır. Âyetleri tefsir ederken başka âyetlere, hadislerle, sahabe sözlerine ve tabiînin görüşlerine başvurmuş, bunların zayıf olanlarına da işaret etmiştir. Ayrıca kendinden önceki âlimlerin görüşlerini vermiş, tahlil edip araştırmış, hükümler çıkarmış ve tercihinine göre sıralamıştır. Müellif, îtikâdî konularla alakalı ayetleri tefsir ederken, özellikle Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasında çıkan ihtilaflara değinmiş ve genellikle ehl-i sünnetin görüşlerini isabetli bulmuştur. Müellif ömrünün sonlarına doğru tasavvufa meyilli olup, sûfî olduğu için, feyz ve neşesini tefsirine de yansıtmıştır. Ayrıca bu tefsir, belagat ilminin ön plana çıktığı, neredeyse bütün konularının bazen tafsilatlı bazen de kısa ve öz işlendiği nadir tefsirlerden biri olma özelliğine sahiptir. Beydâvî, tefsirinde az da olsa isrâiliyata, bazı uydurma hadislerle, tarihi konularda yanlış bilgilere yer verdiği için âlimler tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. Her hâl-ü kârda Beydâvî'nin tefsiri İslam dünyasında itibar görmüş, çok sayıda şerh, haşiye, ta'lik, ihtisar yazılmış ve daha sonra yazılan tefsirlere ciddi manada kaynaklık teşkil etmiştir.¹⁶⁵

20.1. Müellifi: Beydâvî

Asıl adı Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali olan Beydâvî'nin Nâsırüddin lakabı, Ebû Sa'îd, Ebu'l-Hayr ve Ebû Muhammed ise künyeleridir. Günümüz İran sınırlarında bulunan ünlü Şirâz şehrine bağlı Beydâ kasabasında doğduğu için Şirâzî, Beydâvî, Şafîî mezhebine mensup olduğu için de Şafîî nispetleri ile anılmaktadır. Bunlardan en meşhur olanı Beyzâvî nispetidir. Kaynaklarda doğum tarihi ile ilgili kesin

¹⁶⁴ İsmail Cerrahoğlu, "Kadı Beydavi ve Tefsiri", *Diyanet İlmî Dergi*, XIX, sy. 1 (1983), 5-6; Mustafa Aykaç, "Nâsırüddin el-Beyzâvî ve Osmanlı Kelâm Geleneğindeki Yeri", *İslâmî Araştırmalar (Dergi)*, XXVII, sy. 3 (2016), 390; Y. Şevki Yavuz, "Kâdî Beyzâvî", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi)*, sy. 5-6 (1987), s. 244.

¹⁶⁵ Cerrahoğlu, "Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil", *DİA*, 1995, XI, 260-61; Dilaver Selvi, "Beyzavi Tefsirinde Nefs Tezkiyesi ve Takva", *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 26 (2010), s. 127; Süleyman Gür, "Kadı Beydâvî Tefsirinde Mecâz", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, sy. 1 (2016), 8; Çelebî, *a.g.e.*, I, 187; Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, (I-II) Mektebet-ü Vehbe, Kahire, 2000, I, 211-13.

bir bilgi mevcut değildir. Ancak 100 yıl yaşadığına dair rivayet doğru kabul edilirse 585’li (1189) yıllarda doğduğu söylenebilir. Tefsir, hadis, fıkıh, mantık gibi birçok ilim dalında adından söz ettiren Beyzâvî, ilk tahsiline çocukluğunu geçirdiği, doğduğu kasaba, Beyzâ’da başlamıştır. Fars atabeği Ebu Bekir b. Sa’îd, babasını Şiraz baş kadısı olarak tayin etmesinden sonra ailesi ile birlikte Şiraz’a taşınmış ve hayatının çoğunu burada geçirmiştir.¹⁶⁶

Beydâvî’nin hayatı, İslam ülkelerinde siyasi açıdan karışıklıkların boy gösterdiği sıkıntılı günlere denk gelmektedir. Moğol istilasının devam ettiği o yıllarda, Fars emirliğinin Moğollarla yaptığı anlaşma neticesinde Şirâz şehri, güvenli bölge olmasından dolayı ilim adamlarının sığınak noktası haline gelmiştir. Farklı coğrafyalardan Moğol zulmünden kaçan ilim adamları Şirâz’a gelmeye başladılar. Beydâvî böylece büyük bir ilmî çevreye sahip oldu. İlk derslerini; fen bilimleri, fıkıh, fıkıh usulü, mantık ve felsefe alanlarında dönemin büyük âlimlerinden babası Ömer b. Muhammed’den almıştır. Babasında icazet aldıktan sonra, herhangi bir ilmî seyahate gerek duymadan çevresinde bulunan ehli sünnet alimlerinin yanında tahsiline devam etmiştir. Aklî ve naklî ilimlerde kendini yetiştiren Beydâvî, İslâm ilimleri dallarında yetkin bir ilim adamı olmayı başarmıştır.¹⁶⁷

Beydâvî, malum olduğu üzere “Kadı” unvanı ile de anılmaktadır. Babasının vefatından sonra Fars emiri Abaka tarafından Şirâz Kadılkudâtlığına tayin edilmiştir. Beydâvî kadılık görevini ifa ederken aynı zamanda birçok talebe de yetiştirmiştir. Kadılık görevini fazla önemsemeyip, titiz davranmadığı için bu makamdan kısa sürede azledilmiştir. Ancak Beydâvî, Şirâz kadılığını elde etmek için Tebriz’e gidip, orada vezirin de bulunduğu bir ilim meclisinde sorulan karışık bir soruya veya nükteye cevap vererek ilmî olgunluğunu gösterip, vezirin iltifatını kazanarak Şirâz kadılığını istemiş ve vezir de onu takdir ederek Şirâz kadılık görevini tekrar vermiştir. Kadılık görevini belli bir süre yaptıktan sonra kendi isteğiyle ayrılmış ve Tebriz’e yerleşmiştir. Hayatının kalan kısmını burada ilim, ibadet ve eser telif etmekle geçirmiştir. Beyzâvî’nin vefat tarihi ile ilgili farklı rakamlar verilse de kaynakların çoğunda (685/1286) yılı zikredilmektedir.

¹⁶⁶ ez-Zirikli, *a.g.e.*, VII, 110; el-Ednevî, *a.g.e.*, s. 254; Kehhâle *a.g.e.*, II, 97-98; es-Suyuti, *a.g.e.*, 1979, I, 50.

¹⁶⁷ *Aykaç, a.g.m.*, s. 389; Yavuz, *a.g.m.*, ss. 242-43.

Beyzâvî ilim dünyasına başta tefsir, fıkıh, usûl-ü fıkıh, kelim ve nahiv alanlarına dair olmak üzere pek çok eser bırakıp girmiştir.¹⁶⁸

B. Medreselerde Eğitim Süresi, Mezuniyet Töreni, Sosyal Hayat, Finans Kaynakları ve Mezunların İstihdam Alanları

1. Medreselerde Eğitim-Öğretim Süresi

Medreselerde öğrenim süresi ile ilgili kesin bilgi vermek doğru olmayacaktır. Ancak medrese eğitim süresinin herkes tarafından en az on iki sene olarak söylendiğini ifade edelim. Bu şekilde düşünülmesinin sebebi de resmî okullardaki eğitim süresinin on iki sene olmasındandır. Esasta eğitim süresi öğrencinin kapasitesine, medresede gördüğü derslere olan ilgi ve alakasına bağlıdır. Medreselerde sınav sistemi olmadığı için, öğrenciler kitapları/dersleri anlayarak okuyup hocaların denetiminden geçirmektedir. Bazı öğrenciler zeki ve çalışkandır ki okuduğu kitabı/dersi belirlenen süreden çok daha önce bitirir. Bu da medrese eğitim süresini biraz aşağıya indirmiş demektir.

2. Medreselerin Finans Kaynakları

Resmi olmayan medreselere ne devletin ne de vakıf ve diğer kuruluşların yardımı dokunmamaktadır. Medresedeki öğrencilerin yeme, içme, barınma gibi bütün ihtiyaçlarını ve diğer müderrislerin maaşlarını baş müderris aynı zamanda medrese sorumlusu çevredeki insanlardan ve hayır sever iş adamlarından aldığı yardımlarla karşılamaktadır. Bölgedeki medreselerin finans kaynakları daha çok o bölgelerden göç etmiş Suudi Arabistan'da yaşayan iş adamlarıdır. medreselerdeki müderrislerden biri senede en az bir kere Suudi Arabistan'a gider ve yardım toplayıp gelir. Veya hayır severler Arabistan'dan ülkeye döndüklerinde bazı medreselere yardım edip giderler. Onun haricinde mahalle halkı ve ekonomik durumları iyi olan çevredeki tanıdıklar bu ihtiyaçları karşılarlar.

¹⁶⁸ Meni' Abdülhalim Mahmud, *Menahicü'l-müfessirin*, Darü'l-Kitab el-Mısırî, Kahire, 2000, s. 241; Özel, *Hanefti Fıkıh Alimleri Ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, s. 417; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, 1992, VI, 100; Cerrahoğlu, a.g.m., s. 4; ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 248-49; Tacüddin Abdülvahap b. Takiyüddin es-Sübkî, thk. Mahmud Muhammed et-Tennâhî ve Abdül Fettah Muahhmed el-Halv, *Tabakâtu's-Şafiyye'tü'l-Kübrâ*, (I-X) 2. b., Hicr li'ttebâa ve'n-neşir, Kahire, 1992, VIII, 157-58.

3. Medreselerde Sosyal Hayat

Medreseler resmî olmadıkları için dersler günün şu saatinde başlayıp şu saatinde bitecek diye bir uygulama söz konusu değildir. Çünkü böyle düşünce ne hocaların ne de öğrencilerin zihninde vardır. Medreselerde dersler sabah namazı ile başlar ikindi namazı ile sona erer. Bu zaman diliminde öğrenciler derslerini verirler, sonra mütâla', ezber ve diğer eğitim metotlarından uyugun düşeni yaparlar. Aynı zamanda kahvaltılarını yapar, öğle yemeklerini yer ve namazlarını kılarlar. Bunlar eğitimin dışında düşünülmemektedir. Çünkü zikirleri ve fikirleri derslerindedir.

Medreselerde hafta içi mola saati ikindi namazından sonra akşam ezanı okununcaya kadardır. Bölgede ikindi namazı ile akşam namazı arası yaklaşık bir ilâ bir buçuk saat olur. Bu zaman zarfında öğrenciler, bölgede yaygın olduğu için genelde voleybol oynarlar. Bu arada, genelde medreselerin içinde veya yanı başında camii olduğu için vakit namazları cemaat ile kılınır. Öğrenciler ortalama bir ilâ bir buçuk saat ara verdikten sonra akşam namazını cemaat ile kılarlar ve akşam yemeklerini yerler. Yatsı namazından sonra genelde hafızlık yapanlar bir iki saat çalışırlar. Diğerleri de ya kitap mütâla' ederler veya uyurlar. Öğrencilerin hafta içi vakitleri böyle geçmektedir.

Hafta sonu tatili ise Perşembe günü öğle namazından sonra başlayıp Cuma günü akşamı veya Cumartesi sabahı sona erer. Hocalar ve de öğrenciler için hafta sonunun müjdecisi çarşamba günü diğer günlerden biraz daha özel sayılmaktadır. Böyle gelenek hâline gelen bugünde öğrenciler, hocalar ve kendileri için özel yemekler yaparlar. Medreselerin ekonomik durumları genelde iyi olmaz onun için özel yemek dediğimiz de evlerinde yedikleri sıradan etli veya etsiz bir yemektir ki bunu da belirtmekte fayda vardır.

Medreselerde özel izinler hariç belli bir izin süresi yoktur. Sadece Ramazan ayında öğrenciler zorlanmasınlar diye eğitim biraz esnek tutulur. Onun haricinde Ramazan ve Kurban bayramlarında birkaç gün öncesinden izin verilir ve başka da izin günleri yoktur. Bu izin meselesi, resmi olmadığı, birileri tarafından ders ve izin günleri diye belirlenmediği için böyledir yoksa medrese, öğrencilerin kendi evi gibidir istedikleri zaman çarşıya düğüne gidip gelebilirler. Aslında bunlar medrese eğitiminin biraz esnek olduğunu göstermektedir.

Medreselerde çok fazla aktivite yapıldığını söyleyemeyeceksek de bir iki tanesini zikrederim. Bunlardan biri eğitim aktivitesidir ki öğrenciler vaaz etme yeteneklerini geliştirmek için yılın belli bir ayında Cuma akşamları sırasıyla bir konu üzerinde çalışıp arkadaşları karşısında vaaz verirler. Bir diğeri de eğlence babında, bahar ayları içinde diğeri insanların da yaptıkları gibi piknik yapmak için yemyeşil çöllere çıkarlar. Bu piknikler günlük olduğu gibi bir iki gece yatılı da yapılır. Pikniklerde dersle ilgili hiçbir şey yapılmaz ve sadece eğlenirler.

4. Medreselerde Destârbendi (Sarı Sarma) Mezuniyet Törenleri

Öğrenciler medresede yıllarca (ortalama on beş sene) ilim okuyup tahsil hayatını tamamladıktan sonra, aynı zamanda hocaları da ilmî açıdan yeterli olduklarına dair kanaat getirdikten sonra medrese yönetimi belli bir gün ve tarih belirleyip onlar için destârbendi/mezuniyet töreni düzenlemektedir. Masraflarını hayır severlerin karşıladığı törene, uzaktan yakından ilim adamları, devlet adamları, kanaat önderleri, öğrenci velileri, medresenin bulunduğu mahalle halkının tümü ve diğeri mahallelerden her aileden birer kişi davet edilir. Böyle coşkulu bir tören sabah dokuz gibi başlar ikindiye doğru da biter. Törene gelen davetliler için büyük kazanlarda yemekler pişirmeye başlanır. Bir hafızın Kur'ân-ı Kerim tilavetiyle başlayan törenin açılış konuşmasını medresenin baş müderrisi yapar. Öğrenciler Kur'ân-ı Kerim okurlar ve ilahiler söylerler. Ardından daha önce belirlenen din âlimleri ve başka medrese hocaları törene gelen insanların karşısında günün önemine binaen vaaz niteliğinde konuşmalar yaparlar. Aralarında şiirler okunur, ilahiler söylenir ve böylece tam bir mezuniyet etkinliği havası yaşanır.

Törende saat on iki gibi yemekler yenilir, yemek sırasında bile hocaların konuşmaları devam eder. Konuşmalar bittikten sonra mezun olacak öğrenciler isimleri okunarak konuşmanın yapıldığı alana çağırılırlar. İlk önce bunlara baş müderris veya saygı değer bir ilim adamı tarafından hadis, tefsir, fıkıh gibi farklı alanlardan teberrüken son dersleri verilir. Sonra öğrencilere baş müderris ve önde gelen âlimler tarafından sarıkları sarılır, cübbeler giydirilir ve mezuniyet belgeleri verilir. Mezun olanlar kısa konuşmalarını yaptıktan sonra yakınları tarafından çiçekler takdim edilerek mezuniyetleri kutlanır ve daha sonra tören biter.

5. Medrese Mezunlarının İstihdam Alanları

Bölgedeki resmi olmayan medreselerden mezun olanlara verilen belgeler, resmi görev alabilmeleri için yeterli değildir. Ancak uzun yıllar medresede okumuş öğrenciler geçiş sınavı ile lise birinci sınıftan imam hatip okullarına girebiliyorlar. Böylece öğrenciler hem medresede okumuş oluyorlar hem de resmi okulların diplomasına elde edebiliyorlar. Eskilerden medresede okuyan insanlar resmi görevleri umursamazlardı ve az bir maaş ile imamlık, resmi olmayan medreselerde müderrislik gibi görevler yapardı. Artık medresede eğitimini devam ettirirken şer'îyyat fakültelerine kayıt olup resmi diplomaya da sahip oluyorlar ve devlet idarelerinde görev alabiliyorlar. Şunu ifade edelim ki, devlet okullarının idaresi, lise veya fakülte fark etmez, medresede eğitim görüyor gerekçesi ile derslere katılma konusunda biraz esnek davranırlar. Onun için medresede okuyan öğrenciler, medresedeki derslerinden dolayı okulun/fakültenin derslerine fazla katılamaz ve sadece sınavlara katılırlar.

Hem medrese mezunu hem de resmi diplomaya sahip bu insanlara, devletin birçok yerinde çalışma imkânı sağlanmaktadır. Bunlardan bazıları medresede müderrislik görevinin yanı sıra eğitim bakanlığında öğretmen veya idareci olarak da çalışırken bazıları da sadece müderrislik görevi ile yetinmektedir. Görüldüğü gibi medrese mezunu aynı zamanda resmi diplomaya sahip bu insanlar, yönetim sistemi İslâm olan Afganistan Cumhuriyeti'nde hemen hemen devletin her kademesinde çalışabilmektedir. Bunların daha çok Hac ve Evkaf bakanlığı'nda idarî işler, Eğitim Bakanlığı'nda okullar/fakültelerde, Adalet Bakanlığı'nda kadılık ve mahkemelerde çalıştıklarını söyleyebiliriz.

SONUÇ

İslâm tarihinde eğitim-öğretim açısından önemli bir yer tutan medresler, Afganistan İslâm Cumhuriyeti'nde de aynı öneme sahiptir. İslâm dininin Afganistan topraklarına girmesiyle camii ve medreseler inşa edilmeye başlanmış, hatta bazı kaynaklara göre ilk medrese bugünkü Afganistan topraklarında bulunan Belh şehrinde kurulmuştur.

Günümüz Faryab ilindeki medreselerin herhangi bir aşamasında devletin desteği olmamaktadır. Medreseler toplum içerisinde kabul görmüş ve onların destekleri ile varlığını sürdürmektedir. Geçim kaynakları mümkün mertebe hayırsever halk ve işadamları tarafından karşılanmaktadır. Medreselerin topluma kazandırdığı eğitilmiş insanlar hiçbir zaman ekonomik bir beklenti içerisinde hareket etmemişlerdir. Medrese çalışanları -hocalar ve öğrenciler dâhil- göz önünde bulundurulursa, onlar tarafından atfedilen amaçların daha çok dinî hassasiyetler üzerinden şekillendiği anlaşılmaktadır.

Afganistan'ın maarif tarihine baktığımızda modern eğitimin kurucusu olarak bilinen Emir Şir Ali Han'ın 1875 yılında yaptırdığı biri askeri diğeri sivil modern okullar eğitim-öğretim açısından bir umut vadetmiştir. Yıllar içerisinde bu okulların sayıca artması gerekirken, ülke yönetimindekilerin değişmesinin etkisi ile eğitim konusundaki beklentiler netice verememiştir. Afganistan tarihi birçok evresinde önemli siyasal hadiseler, devrimler ve iç kargaşalarla geçmiştir. Bunların neticesinde eğitimde herhangi bir gelişme kaydedilememiş, dünyaya ayak uydurulamamış, aksine eğitim sisteminde yenileme adına sürekli sıfırlama yapılmıştır. Afganistan'ın tarihi boyunca İslâmî ilimler ve medrese eğitimi adına kayda değer bir gerileme ya da ilerlemeden söz edilemez.

Medreselede eğitim-öğretimde uygulanan yöntemler umumu itibariyle geleneksel yöntemlerdir. Aynı şekilde okutulan ders kitapları da geleneksel bir muhtevaya sahiptir. Bu açıdan baktığımızda Afgan medreselerindeki ders programlarının birçok açıdan İslam dünyasındaki medreselerin programlarıyla benzerlik arzettiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

A. MAKALELER

- AHMADI Akbarshah, “‘Dinsel Şiddet’in Sosyo-Politik Kaynakları: Taliban Örneği”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXVI, S. 1 (2017), ss. 117-132.
- AKPINAR Ali, “Celâleyn Tefsiri ve Müellifleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2 (1998), ss. 181-98.
- “Tefsîrü’l-Celâleyn”, *DİA*, 2011, C. XL, ss. 294-95.
- ARSLAN Ahmet Turan, “Arap Gramerindeki İki ‘Avâmil’ Risalesi ve Bunların Mukayesesi”, *İLAM Araştırma Dergisi*, C. I, S. 2 (1996), ss. 161-176.
- ARSLAN Mustafa, “Abdurrahman Han Reformlarından 2015’e Afgan Modernleşmesi - The Modernization Of Afghanistan From Abdurrahman Khan Reforms To 2015”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 13 (2016), ss. 309-36.
- ARSLAN Şükrü, “Celâleyn Tefsiri’nin İsnadı ve el-Mahalli’nin Bakara Sûresi’nden Yaptığı Tefsiri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, S. 10 (1991), ss. 155-72.
- “Mahallî”, *DİA*, 2003, C. XXVII, ss.326-27.
- ATADEMİR Hamdi Ragib, “Porphyrios ve Ebherî’nin İsağoci’leri”, *DTCF Dergisi*, C. VI, S. 5 (2017), ss. 461-470.
- ATAN Ömer Faruk, “Hicrî VII. Yüzyıl Hanefî Fakihlerinden Burhânüşşeria’nın Vikâye Adlı Eseri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXV, S. 2 (2016), ss. 125-53.
- AYKAÇ Mustafa, “Nâsirüddin el-Beyzâvî ve Osmanlı Kelâm Geleneğindeki Yeri”, *İslâmî, İslâmî Araştırmalar (Dergi)*, C. XXVII, S. 3 (2016).
- AYNÎ Mehmed Ali, “Türk Mantıkçıları”, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, C. III, S. 10 (1928), ss. 49-64.
- BARDAKOĞLU Ali, “Hanefî Mezhebi”, *DİA*, 1997, C. XVI, ss. 21-27.
- BEKDEMİR Sezayi, “Sadrüşşeria’nın Usulcülüğü/Hukukçuluğu = Sadr al-Shariahes-sâni, His Being the Jurist”, *Universal Journal of Theology (Dergi)*, C. II, S. 1 (2017), ss. 74- 84.
- BINGÖL Abdülkuddûs, “İsâgûcî”, *DİA*, 2000, C. XXII, ss. 488-89.
- “Esirüddin el-Ebherî”, *DİA*, 1994, C. X, ss.75-76.
- BOZKURT Nebi, “Medrese”, *DİA*, 2003, C. 28, ss. 323-27.
- CALDER Norman, “İbn Abidin’in “‘Ukudü Resmi’l-Müfti’ Adlı Risalesi”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, çev. Şenol Saylan, S. 2 (2004), ss. 189-208.
- CANDAN Abdülcelil, “Celâleyn Tefsirine Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, S. 3 (2000), ss. 341-67.
- ÇAPAK İbrahim, “Yusuf b. Osman el-İskilibi’nin Lisanu’l-Mantık fi Ma’rifeti’n-Nutk Adlı Eseri ve Ebherî’nin İsağoci’si ile Karşılaştırılması”, *Uluslararası Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Çorum Sempozyumu*, C. I (2008), ss. 543-60.
- ÇELIKBILEK Abdul Metin, “Afganistan Emirî Şir Ali Han’ın Modernleşme Çabaları”, *Çeşm-i Cihan (Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi) E-Dergisi*, C. 4, S. 2 (2017), ss. 94-110.

- CERRAHOĞLU İsmail, “Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vil”, *DİA*, 1995, C.XI, ss. 260-61.
- “Kadı Beydavi ve Tefsiri”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. XIX, S. 1 (1983), ss. 3-14.
- ÇINARLI Özgür, “Afganistan’ın etnik yapısı”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. IV, S. 1 (2016), ss. 73-84.
- Ders Kitapları”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. I, S. 1 (2003), ss. 97-110.
- DURMUŞ İsmail, “Kazvînî Hatip”, *DİA*, 2002, C. XXV, ss. 156-57.
- “el-Avâmilü’l-Mi’e”, *DİA*, 1991, C. IV, ss. 106-107.
- EL-EBHERÎ Esîrüddîn Mufaddal B. Ömer es-Semerkindî, “Ünlü Türk ELİ AÇIK Muhittin, “Osmanlı Medreselerinde Öğretilen Belâgat kitapları”, *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 4 (2014), ss.31-39.
- FAZLIOĞLU Şükran, “Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1, sy. 1 (2003), 102.
- GÜR Süleyman, “Kadı Beydâvî Tefsirinde Mecâz”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, S. 1 (2016), ss. 7-33.
- HACİMÜFTÜOĞLU Nasrullah, “Abdülkâhir el-Cürcânî ”, 44 cilt, *DİA*, 1988, C. I, ss. 247-48.
- HALLAQ Wael B., OCAKOĞLU Ömer Faruk, “Bir Osmanlı Reform Öncüsü: Örf ve Hukukî Değişim Üzerine İbn Âbidîn”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, S. 3 (2005), ss. 159-89.
- HAZER Dursun, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi Ve Okutulan Ders Kitapları”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, S. 1 (2002), ss. 274-93.
- HIZLI Mefail, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVII, S. 1 (2008), ss. 25-46.
- HÜSEYİNİ Zeynalabidin, “Esîrüddin Ebherî Felsefesinde İnsanî Nefs”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, C. 9, S. 2 (2017), ss. 1031-56.
- İPŞİRLİ Mehmet, “Kadı zâde Ahmet Şemsettin”, *DİA*, 2001, C. XXIV, ss. 96-97.
- IRMAK Mustafa, “Bir Belâgat Kitabı Olarak Mutavvel ve Osmanlı Medreselerinde Okunuş Biçimi Üzerine Bir Risâle”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 42, (2014), ss. 173-96.
- KAFES Mahmut, “Ebû Hayyân el-Endelüsî”, *DİA*, 1994, C. X, ss. 152-53.
- KALLEK Cengiz, “el-Hidâye”, *DİA*, 1998, C. XVII, ss.471-73.
- KOCA Ferhat, “İbnü’l-Hümâm”, *DİA*, 2000, C. XXI, ss. 87-90.
- “Merginânî Burhâneddin”, *DİA*, 2004, C. XXIX, ss.182-83.
- “Müselleme’-s-sübût”, *DİA*, 2006, C. XXXII, ss. 83-84.
- KÖMÜRCÜ Kamil, “Esîrüddin El-Ebherî’nin Mantık Tarihindeki Yeri”, *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, ed. Murat Demirkol, M. Enes Kala, 2014, 150-64.
- KÖSE Murtaza, “Ferganalı Bir Hukukçu Merginani ve Hidaye adlı Eseri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. XVII (2001), ss. 345-363.

- KUMBASAR H. Murat, “Taftazani (H.’22-’92/M.1322-1390)’nin eserleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi*, S. 25 (2006), ss. 145-60.
- OKUR Hüseyin, “Hanefî mezhebinde ‘Tercih’ kavramı ve Şürûnbülâlî’nin bazı tercihleri”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, C. 1, S. 1 (t.y.), ss. 41-62.
- ÖZEL Ahmet, “İbn Âbidin Muhammed Emin”, *DİA*, 1999, C. XIX, ss. 292-93.
- ÖZEN Şükrü, “Sadrüşşerîâ”, *DİA*, 2008, C. XXXV, ss. 427-33.
- “Teftâzânî”, *DİA*, 2011, C. II, ss. 299-308.
- ÖZKAN Halit, “Süyûtî”, *DİA*, 2010, C. XXXVIII, ss. 188-198.
- PEKCAN Ali, “ŞÂŞÎ, Ebû Ali”, *DİA*, 2010, C. 38, ss.367-68.
- “Usûlü’ş-Şâşî (İlk Klasik Hanefî Usûl Eseri Olarak Bilinen ‘Usûlü’ş-Şâşî’ Adlı Eserin Müellifi ve Muhtevası Üzerine Bir Değerlendirme)”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 2 (2003), ss. 267-72.
- SARIOĞLU Hüseyin, “Ünlü Türk Mantıkçısı Ebherî ve Mantık Kuralları Risâlesi”, *İlmî Araştırmalar*, S. 11 (2001), ss. 151-65.
- SARAY Mehmet, “Afganistan”, İstanbul: *DİA*, 1988, C. 1, ss. 401-8.
- Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, C. 9, S. 2 (2017), ss. 1031-56.
- SAYLAN Şenol, “Osmanlı’da Hukuki Modernleşme Öncesi Fıkhnın Geleneksel Yapısını Koruma Çabası: Muhammed Emin İbn Âbidîn (1784-1836)”, *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu*, 2014, ss. 658-69.
- SELVİ Dilaver, “Beyzavi Tefsirinde Nefs Tezkiyesi ve Takva”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 26 (2010), ss. 125-61.
- SHAREEF Mohammed Ali, “Telhîs’in Muhtevâ Tasnifi”, *Atatürk Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, C. 20, S. 2 (2013), ss. 99-110.
- ŞAHİN Damla, “Taliban’ın Ortaya Çıkışı ve ABD’nin Örgütün Gelişim Sürecindeki Etkisi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 1 (2016), ss. 226-45.
- TELKENAROĞLU Rahmi, “Osmanlı’dan Günümüze Anadolu Medreselerinde Fıkhnın Tedrisatı ve Sorunları”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 20 (2012), ss. 151-77.
- TOPAL Şevket, “Şürûnbülâlî”, *DİA*, C. XLIV, 2010, ss. 274-76.
- UYSAL Şule Yüksel, “Hanefî Hadis Anlayışının Fethu’l-Kadîr’e Yansımaları ve İbnü’l- Hümâm’ın Tercihleri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVIII, S. 33 (2016), ss. 29-52.
- ÜRÜN Ahmet Kazim, “Arap Dili ve Edebiyatı Açısından es-Suyûtî”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9-10 (1994), ss. 79-92.
- YARAN Rahmi, “Bihârî”, *DİA*, 1992, C. VI, ss.139.
- YAVUZ Yunus Şevki, “Beyzâvî”, *DİA*, 1992, C. VI, ss. 100-103.
- “Kâdî Beyzâvî”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi)*, S. 5-6 (1987), ss. 241-54.
- YILDIZ Kemal, “Zâhir-Bâtın Dayanışması: Mutasavvıf Mevlânâ Hâlid ile Fakîh İbn Âbidîn Örneği”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, C. VI, S. 15 (2005), ss. 123- 36.

B. KİTAPLAR

- ÂBÂDÎ Basir Ahmet Devlet, *Şunasnâme-i Afganistan*, Kum, t.y.
- ABDÜSSEMÎ İmâd Ali, *et-Teysîr fî usûlin ve ittîcâhâtî 't-tefsîr*, İskenderiyye: Daru'l-İman, 2006.
- AFGAN Necmettin Feryat, *Nigeriş-i Ber Tarih-i Maasır-ı Afganistan*, Peşavur: Encümen-i Neşerat-ı Daniş, 2006.
- AMÎRÎ Abdülhak, *Tahavulât-ı İktisadî der Afganistan*, Cakarta, 2003.
- ÂRİZ Gulam Gilânî, *Serhedat ve Taksimat-ı İdari Afganistan Der Tulu Tarih*, Kâbil: Hatiz Biyargûnî İdare, 2003.
- ATAYÎ Muhammed İbrahim, *Nigâh-i muhtasar be tarih-i muaasır-i Afganistan*, çev. Cemilu'r-Rahman Kamgar, 1. bs., Kabil: Bengah-i İntişarat-i Meyvend, 2004.
- BAĞDATLI İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (2 cilt), İstanbul: Müessesetü'l-Târihi'l-Arebi, 1951.
- ÇELEBÎ Kâtip, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Dar-ü ihayâ't-türâsi'l-Arabi, Beyrut, 1941.
- thk Abdul Kadir Arnavut, *Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâtî'l-Fuhûl*, 1. bs., İstanbul: Mektebet-ü İrcica, 2010.
- Cemilurrahman Kamgâr, I., Kâbil: Bengâh-i İntişârât-ı Meyvend, 2004.
- eD-DÂVÛDÎ Şemseddin Muhammed b. Ali, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 2 cilt, 1. bs., Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983.
- DEMIREL Emin, *Taliban, El Kaide, Ladin ve paylaşılamayan ülke Afganistan*, İstanbul: IQ Kültürsanat Yayıncılık, 2002.
- el-EDNEVÎ Ahmet b. Muhammed, thk. Süleyman b. Salih el-Hizî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1. bs., Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1997.
- ENDİŞMEND Muhammed İkrâm, *Maarif-i Asri-î Afganistan*, Kâbil: Bengâh-ı İntişârât-I Meyvend, 2010.
- EYYÛBÎ Seyit Abdullah, *Afganistan der yek nigâh*, III., Kâbil: Hâmid risalet, 2011.
- FERYAT Necmeddîn, *Nigeriş Ber Tarih-i Maâsır-i Afganistan*, Peşaver: Encümen-i Neşerât-i Dâniş, 2006.
- FERFUR Muhammed Abdullatif Salih, *İbn Âbidîn ve Eseruhu fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, 2 cilt, 1. bs., Şâm: Dâru'l-Beşâir, 2001.
- thk., Muhammed Ebu'l-Yüsr
- GUBAR Mir Gulam Muhammed, *Afganistan Der Mesir-i tarih*, 2 cilt, IV. bs., Kabil: Merkez-I Neşr-i İnkilab ba hemkâri Cumhuri, 1989.
- *Afganistan Der Mesîr-i Tarih*, 2 cilt, IV., Kâbil: Bengâh-ı İntişârât-ı Meyvend, 2005.
- HABÎBÎ Abdülhey, *Tarih-i Afganistan ba'd ez İslam*, 3. bs., Tahran: Dünya Kitap, 1988.
- *Tarih-i Afganistan Ba'dez İslâm*, III., Tahran: Dünya Kitap, 1989.
- el-HANBELİ abdülhay b. Ahmet b. Muhammed İbnü'l-İmâd el-Akerî, Thk. Mahmut el-Arnaut, *Şezeratü'z-zehep fî Ahbâr men zehep*, XI cilt, 1. bs., Beyrut: Dar-ü İbn Kesir, 1986.
- el-HANEFÎ Muhammed b. Ahmet b. İyâs, thk. Muhammed Mustafa, *Bedaiu'z-Zuhûr fî. Vekâii'd-Duhûr*, Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-. Âmme li'l- Kitâb, 1984.

- HASAN Muhammed Siddik Han, *Ebcedu'l-Ulûm*, 1. bs., Bey: Dar-ü İbn Hazm, 2002.
- el-HASENÎ Abdülhay, *Nüzhetü'll-Havatir*, 8 cilt, 1. bs., Beyrut: Dar-ü İbn Hazm, 1999.
- el-HATIBU'L-BAĞDADÎ, Ebu Bekr Ahmed B. Ali: thk, Mustafa Abdülkadir Ata, *Tarihu Bağdat*, XXIV cilt, I., Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996.
- el-HELVI Tekiyyüddin El-Gizzî, thk, Abdülfettah Muhammed , *et-Tebekâtüs'-Seniyye Fi Teracümi'l-Hanefiyye*, IV cilt, Riyad: Darü'r-Rifâi, 1970.
- İBNÜ'L-HÜMÂM, *et-Tehrîr fi Usûli'l-Fıkıh*, Mısır: Mustafa Babî el-Halebî Matbaası, 1351.
- İZGİ Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim (2 Cilt)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- KAFKASYALI Muhammet Savaş, (ed.), *Orta Asya'da İslam: temsilden fobiye: Türk'ün tanrısından, Tanrı'nın Türk'üne.*, Ankara #Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi, 2012.
- KAMGAR Cemilu'r-Rahman, *Tarih-i Maarif-i Afganistan*, 1. bs., Peşavur: Seba Kitap hane, 1998.
- *Havâdis-i Tarihî Afganistan*, Kâbil: Merkez-i Neşerât-i Meyvent, 2000.
- *Tarih-i Maârif-i Afganistan*, II., Kâbil: Bengâh-ı İntişârât-ı Meyvend, 2003.
- KEHHÂLE Ömer Rıza, *Mu'cemül-Müellifin*, 15 cilt, Dâru İhyâ-i Turâsi'l-'Arabî, 1957.
- KESKINOĞLU Osman, (çev.), *Bugünkü İslam devletleri ve ülkeleri*, İstanbul: Sebilürreşad Neşriyat, 1966.
- el-KUREŞÎ, *el-Cevâhiru'l-Muziyye*, II cilt, I., Keratşi: Mir Muhammed Kütüphanesi, 1914.
- LOUIS Clifford Mary, *Serzemin ve Merdum-i Afganistan*, çev. Murtaza Asa'dî, Tahran: İntişârât-ı ilmî ve perhengî, 1989.
- MENÎ' Abdülhalim Mahmud, *Menahicü'l-müfessirin*, Kahire: Darü'l-Kitab el-Mısırî, 2000.
- MİSBAHZÂDE Said Muhammed Bâkır, *Tarih-i Siyâsî Muhtaser-i Afganistan*, I., Meşhet: Parsiyân, 2009.
- MUHİBBÎ Muhammed Emin, *Hülâsatü'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdî Aşer*, 4 cilt, Mısır: el-Metb'atü'l-Vehibe, 1867.
- MUJDE Vahîd, *Afganistan ve Penç Sâl Sulta-i Taliban*, I., Tahran: Kitabhâne-i Millî İran, 2003.
- MUSAVÎ Seyit Ali, *Tarih-i tahlilî Afganistan ez Zahir Şah tâ Kerzaî*, I., Tahran, 2009.
- Müellifi belli değil, *Afganistan der pencâh sal-i ahir*, Kâbil: Müessese-i tab' kütüp, 1968.
- Müellifi belli değil, *Tarih-i muhtasar penç dehe-i Afganistan*, Kâbil: İntişârât-ı Muhsin, 2014.
- Müellif belli değil, *Kamus-ı Guğrafiya-i Afganistan*, Kâbil: Ancumen-i Ariyana Dâiretül-Maarif, 1950.
- NÜVEYHİZ Âdil, *Mu'cemu'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzir*, 2 cilt, 3. bs., Beyrut: Müessessetü Nüveyhiz es-Sekafiyye, 1988.
- ÖZEL Ahmet, *Hanefî Fıkıh Alimleri Ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, 5. bs., Ankara: TDV Yayınları, 2017.

- PERHENG Mir Muhammed Siddik, *Afganistan Der Peñç Karn-ı Ahir*, 2. bs., Peşavur: Aryana Afest Printerz, 1988.
- RAFÎ' Habibullah, *Tarih-i Puşurde-i Afganistan*, Peşaver: İdâre-i Kitaphâne-i Seyyâr Erik, 1999.
- RAHİMÎ Muhammed, "Tarihçe-i Talim ve Terbiye-i Modern Afganistan", *Âmiriyet-I Tahkikât-i İlmî*, t.y.
- REŞİD Ahmet, *Taliban, İslâm, Naft ve Bâzi-i Buzirgi Naw der Asya-i Miyana*, çev. Abdulvodud Zaferî, Kâbil: Bengâh-ı İntişârât-ı Meyvend, 2008.
- RESÛL Seyit, *Nigahî be uhde-i saltanat Amanî*, Kâbil: Kumite-i perhengî ittihad-i İslâmî mücahidin Afganistan, 1985.
- es-SEHÂVÎ Şemseddin Muhammed B. Abdurrahman, *ed-Davu'l-lami' li ehli'l-*
- SERKİS Yusuf b. Elyan, *Mu'cemu'l-Metbuatu'Arebiyye Ve'l-Muarrebe*, Kahire: Matbaat-ü Serkis, 1928.
- SİVRİOĞLU Töre, *Başlangıçtan günümüze Afganistan tarihi.*, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2017.
- SOYER Yılmaz, *Bir ideolojinin izdüşümü Taliban*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002.
- SÜYUTİ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Bugyetü'l-vuat fi tabakati'l-lugaviyyin ve'n-nühat*, 2 cilt, 3. bs., Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979.
- es-SÜBKÎ Tacüddin Abdülvahap B. Takiyüddin, thk. Mahmud Muhammed Et-Tennâhî Ve Abdül Fettah Muahhmed El-Halv, *Tabakâtu's-Şafiyye'tü'l-Kübrâ*, 2. bs., Kahire: Hicr li'ttebâa ve'n-neşir, 1992.
- eş-ŞİRÂÎ Ebu İshak İbrahim b. Ali, thk. İhsan Abbas, *Tebekâtü'l-Fukahâ*, 1. bs., Beyrut: Darü'r-Raid el-Arabi, 1970.
- TANÎN Zahir, *Afganistan der karn-ı bistum*, II., Tahran: Kitabhâne-i Millî İran, 2004.
- TAŞKÖPRÜZADE Ahmet b. Mustafa, *Miftâhu's-Saâde*, 1. bs., Beyrut: Daru'l-Kütübü'l İlmîyye, 1985.
- YALAR Mehmet, *el-Hatib el-Kazvini ve belagat ilmindeki yeri*, (Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, 1997.
- 1. Uluslararası Düinden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu bildirileri, ed. Ercan Gümüş, Mehmet Bilen, Veysel Gürhan, Çağaloğlu, İstanbul: Beyan Yayınları, 2008.
- ez-ZEHEBÎ muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, 3 cilt, VII. bs., Kahire: Mektebet-ü Vehbe, 2000.
- ez-ZİRİKLÎ Hayreddin, *el-A'lâm*, 8 cilt, 15. bs., Beyrut: Daru'l-İlim Lilmelâyin, 2002.
- ez-ZÜRKÂNÎ Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-kuran*, 2 cilt, 3. bs., Kahire: Matbaat-ü İsa el-Bâbî el-Halebî, 1943.

C. DİĞER KAYNAKLAR (TEZLER)

- AKGÜNDÜZ Said Nuri, *el-Merğînânî'nin el-Hidâye adlı eserinde istihsân*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, 2004.
- ARSLAN İbrahim, *Muhibbullah İbn Abdîşşekûr'un hayatı ve Müsellemü's-sübût adlı eserindeki metodu*, (Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi, 2004.
- CAN Betül, *Fatih döneminden tanzimat'a kadar Osmanlı medreselerinde arapça öğretimi*, (Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2009.
- HODZA Munafis, *Haneî Kılâsiklerinden el-Hidaye'deki Külli Kaideler*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, 2010.
- KAFES Mahmut, *Ebu Hayyan el-Endelüsi'nin hayatı ve el-Bahru'l-Muhit isimli tefsirindeki metodu*, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, 1995.
- ÖZÜDOĞRU Bekir, *İbnü'l-Hümâm'ın Fethu'l-Kadir'de Hadis Usûlü Meselelerine Yaklaşımı*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, 2008.
- RAVZA Cihan, *İbnü'l-Hümâm'ın Fethu'l-Kadir Adlı Eserinin Metot ve Muhteva Açısından İncelenmesi (Kitabü'n-Nikah Örneği)*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, 2010.
- SEDIQI Matiullah, *Haneî Fakîhi eş-Şürünbülâlî'nin (994-1069/1586-1659) "Hüsâmü'l Hükkâmi'l-Muhikkîn li-Saddi'l-Buğâti'l-Mu'tedîn "An Evkâfi'l-Müslimîn" Adlı Risâlesinin Tahkiki*, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, 2011.
- SEVER Mehmet, *Sa'dettin Taftâzânî'nin İmamet Anlayışı ve İlk Dönem Siyasi Olayları Değerlendirmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2012.
- YILDIRIM Muhammed Atif, *Birgivi'nin Şeyhayn (Burhânüşşerîa ve Sadrüşşerîa) Savunması (Risâle fî reddi'l-ıslâh ve'l-îzâh)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, 2009.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	MOHAMMAD AASSEF ESMAIL
Tez Adı	AFGANİSTAN'IN FARYAB İLİ ÖRNEĞİNDE KLASİK İSLAMİ MEDRESELER VE ARAPÇA EĞİTİMİ
Enstitü	SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Anabilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Tez Türü	YÜKSEK LİSANS TEZİ
Tez Danışman(lar)ı	DOÇ. DR. ŞENER ŞAHİN
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 22/08/2019

İmza :